DIO PETI

POLITIČKA POVIEST HRVATA

1. OCRT POLITIČKE POVIESTI HRVATA
2. VLAST I NJEZINI NOSIOCI
3. GOSPODARSKA PODLOGA HRVATSKE OSLOBODILAČKE BORBE

1. OCRT POLITIČKE POVIESTI HRVATA

Napisao JOSIP HORVAT

Politička poviest Hrvata poviest je stvaranja i života hrvatske države i razvitka njezine državne misli. Razmjerno su oskudni podatci o prvim stoljećima, u kojima je utemeljena država Hrvata, i u kojima je ona poprimila svoj prvi oblik. Danas su povjestničari na čistu s time, da je jezgra postanka hrvatske države sadržana u podatcima bizantskoga cara i povjestničara Porfirogeneta, prema kojoj je jedna vojska iz Biele Hrvatske u VII. stoljeću u velikom protuavarskom ratu u vojničkom svojem napredovanju iz Biele Hrvatske (Privislanski kraj iza Karpata) prodrla u današnji hrvatski prostor i porazivši avarsku moć, osnovala tu novu državu Hrvata. To stvaranje nove države donekle je nalik stvaranju modernih kolonialnih država; iz matice zemlje odlazi vojska u nov jedan kraj prvobitno s vojničkom zadaćom, ali, izvršivši je, ne vraća se više u svoju staru postojbinu, nego u osvojenom području osniva novu državnu organizaciju. Od VII. pa sve do konca X. stoljeća postojale su dvie države Hrvata; jedna sjeverno od Karpata, koja se konačno u X. st. utapa u poljskoj državi, te druga država Hrvata na Jadranu.

Vojska Hrvata, koja je stvorila temelj hrvatske države na jugu, bijaše vojska naroda ratnika-konjanika, koji je prema najnovijim posljedcima poviestnog iztraživanja potekao iz Irana. Mali ratnički narod u nizu seoba od područja Perzijskoga zatona do Kavkaza duž obala Crnoga mora došao je u dodir s različitim narodima, miešao se s njima, primio od njih različite pobude kulturne i političko-vojničke naravi. Vjerojatno je, stvarajući državnu tvorbu iza Karpata, poprimio slavenski jezik svojih podložnika; taj se proces jezičnoga poslavenjivanja dokrajčio u novoj postojbini. U prostoru svoje nove države ratnička su naime plemena Hrvata zatekla pučanstvo različitoga podrietla: u pruzi uz more žitelje rimskih naseobina, u zaleđu mješavinu poromanjenog prastanovništva i Slavena, koji su ovamo došli s različitim valovima narodnih seoba, ponajpače s posljednjim valom Avara kao njihovi podložnici — ratari. Raznolikost pučanstva zemlje, koju su vojske Hrvata osvojile, težak oblik tla te zemlje, izpresječene rešetom gora, utjecali su na proces stvaranja države Hrvata, na njezinu snagu i na političku joj problematiku.

Oskudni su podatci iz prvog razdoblja stvaranja države Hrvata. Iz izprava toga razdoblja razabire se, da su Hrvati, organizirani u plemena, koja su bila ujedno i vojnička organizacija, kao gospodari osvojene zemlje dali toj zemlji aristokratsko ustrojstvo: samo pripadnici plemena, potomci ratnika, koji su zemlju osvojili, politički su narod. Ostalo pučanstvo, politički i družtvovno niži slojevi, podložni su političkom narodu, koji odlučuje sudbinom zemlje. Prema podatcima izprava organiziranje države trajalo je po prilici dva stoljeća. Osvojenje zemlje svakako je moglo usliediti samo pod jedinstvenim vojničkim vodstvom. No čim je ratni pohod bio završen i zemlja zaposjednuta, jedinstvo naroda-osvajača moralo je oslabiti i uslied prirodnog prkosa osvajača-plemića i uslied razornog djelovanja samoga oblika tla. Vjerojatno je u prvom stoljeću nakon osvojenja zemlje država Hrvata bila skup manje-više samostalnih plemenskih jedinica, vezanih među sobom samo sviešću o zajedničkom podrietlu. Vojnička organizacija plemena, zaposjednuvši stanoviti dio zemlje postepeno postaje njezin upravljač; razprostranjenost plemena omeđuje se prema obliku tla. Područje jednoga plemena je župa, a predvodnik joj je, vojskovođa plemena i ujedno upravljač, župan. Izvanjska opasnost stvara čvršću svezu između pojedinih plemena i župa. U času opasnosti predvodnici plemena biraju sebi vođu; vođa u takvim časovima jača i svoju političku moć, koja se produljuje i u vrieme mira, vojnički vođa pretvara se u političkog vrhovnika nad svim plemenima naroda u razdoblje mira. Rodilo se je tako i kod Hrvata načelo monarhističko — vrhovnici Hrvata

su knezovi. Prvobitno je vrhovničtvo u načelu izborno, za izbor se je tražio pristanak predvodnika plemena, koji su se u svrhu izricanja toga pristanka sastajali na sastanak, »zbor, stanak« »sabor«, izričući taj pristanak i onda, kad je pristanak bio samo potvrda već gotove činjenice. Kod izbora vrhovnika, svjedoče to izprave, često bijahu odlučniji od pristanka saborskoga snaga pojedinca, stjecaj prilika vanjskopolitičkih okolnosti, ili pak volja predvodnika jednog plemena, koje se je izdiglo nad ostalima. I kad je monarhija postala nasljedna kod Hrvata, uzlazak novog vladara na priestolje ostao je vezan s izbornim obredom.

Iz potrebe jedinstva vojničkoga zapovjedničtva rodio se je monarhijski oblik državnog sustava Hrvata. Na daljnji pak razvitak monarhije djelovali su različiti utjecaji. U prvom redu pristup Hrvata kršćanstvu. Pokrštenje Hrvata bijaše od odlučnih posljedica za njihov daljnji razvitak. Primivši krst iz zapadnih strana, Hrvati su se time priklonili zapadnevropskoj kulturi. Crkva pogoduje monarhijskom načelu, kod Hrvata podupire ojačanje vladarske moći. Osim crkve bijaše za razvitak monarhije kod Hrvata odlučan i utjecaj franačke države; po franačkim uzorima organizira se središnja vladarska vlast kod Hrvata sve do dvorskog častničtva. Politički i kulturni utjecaj Zapada na stvaranje i razvitak monarhijskog sustava kod Hrvata imao je za posljedicu, da je politika vladara postala pretežno zapadnjačka. Pomoć zapada jača i održava moć vladara, ali ih dovodi u protivštinu s plemenima, jer samo na račun plemena, odnosno njihovih predvodnika, mogla je ojačati moć središnjih vladara. Suprotnost plemena prema politici vladara odlučno djeluje na razvitak hrvatske države, koju su zaista mogli stvoriti samo vladari izdignuvši se nad plemena te stegnuvši i uskladivši njihove posebne težnje i probitke.

Već u toku stvaranja države Hrvata snaga naroda bila je u ovom dielu Europe zamjeran politički činbenik. Prema podatcima Konstantina Porfirogeneta već s prvim pokoljenjem onih Hrvata, koji su osvojili današnju hrvatsku postojbinu, rimski papa Agaton sklapa pakt o nenapadanju, međunarodni ugovor, koji znači priznanje prvog zametka države Hrvata. Uz to rimski pape u doba, kad crkvena politika počinje jasno odkrivati težnje za univerzalnošću, šuteći priznaju Hrvatima pravo upotrebe hrvatskog jezika u bogoslužju, ustupak, koji je rimska crkva mogla dati samo snažnom političkom činbeniku.

U X. stoljeću konačno je pobiedilo monarhističko načelo kod Hrvata. Godine 925. okrunjen je za hrvatskoga kralja na Duvanjskom polju knez Tomislav. Do tog priznanja kraljevske moći u nutarnjem životu Hrvata kao i u njihovim međunarodnim odnošajima došlo je nakon dva uspješna obranbena rata, protiv Mađara i protiv Bugara. Vojnička organizacija učvršćena u ratna vremena, a zamisliva samo pod jedinstvenim čvrstim vodstvom, konačno je utvrdila moć monarha. Kralj ujedinjuje snage plemena, njegova moć stvara konačno državu Hrvata s čvrstim međunarodnim granicama, s posebnim teritorijem, uobće sa svim obilježjima nezavisne države. Tad je, prema bizantskim suvremenim vjekopisima, oružana snaga hrvatskoga kraljevstva iznosila 60.000 konjanika i 100.000 pješaka, 80 velikih i 100 manjih ratnih brodova. U to doba Bizant ima mornaricu od 300, a Mletci od 200 brodova. Hrvatsko kraljevstvo u X. stoljeću spada među najmoćnije države na Sredozemlju.

Kao nezavisno kraljevstvo država Hrvata postoji blizu dva stoljeća. Vrlo su oskudni podatci o njezinu nutarnjem ustrojstvu. Kraljevska je moć svakako ujedinila u jedan državni sklop plemena, ali očito nije uspjela podpuno svladati njihovu snagu. Bijaše posljedica oblika tla, uslied kojega su se u hrvatskom području nejednako razvijali kulturni utjecaji. Jezgra se kraljevstva i kraljevske moći nalazi u području uz more, koje je pod stalnim jakim utjecajem zapadnoevropske kulture. Plemena Hrvata u unutrašnjosti zemlje žive dalje na predajni način. Između tih plemena i kraljevske vlasti kroz ciela dva stoljeća obstanka hrvatskoga kraljevstva pod narodnim vladarima postoji stalna napetost. Konzervativizam plemena suprotstavlja se naprednosti kraljevske moći. U tim se dvjema suprotnostima usredotočuju sva pitanja vremena, osobito vjersko-crkvena, a to će reći politička. Dinamiku političkom zbivanju daje vjekovni sukob Zapada i Iztoka, obnovljen u borbi Rima i Bizanta. Hrvatski je prostor dodirište i bojište njihove politike. Kraljevi Hrvata vežu svoju politiku uz Zapad, plemena u nutarnjosti časovito podliežu utjecajima Bizanta. Nasuprot pojačanoj težnji rimske crkve za univerzalnošću, plemena Hrvata suprotstavljaju svoje bogoslužje na hrvatskom jeziku. Kraljevi u tom sukobu nastoje djelovati pomirljivo, tim lakše, što ni crkvena vlast izravno ne zahtieva uklanjanje hrvatskog jezika iz bogoslužja. Politika hrvatskih kraljeva u težem je položaju prema težnji Mletaka, da dođu u posjed romanskih gradova na iztočnoj obali Jadrana, možda upravo radi nesigurnosti njihove moći uslied oporbe konzervativnih plemena. Poslije stoljeća dinastičkih kriza uspjelo je kralju Petru Krešimiru obnoviti snagu države iz prvih godina kraljevstva. No za njegova nasljednika Dimitrija Zvonimira izbija težka državna kriza na starom sukobu kraljevske moći s konzervativizmom plemena. Kralj je Zvonimir vodio politiku čvrste suradnje s papinstvom, koje tad pod papom Grgurom VII. nastoji duhovnu svoju vlast pretvoriti u svjetovnu, ujediniti Evropu, kako bi je ujedinjenu poveo u veliki ratnički podhvat protiv iztoka. Kad se počinje spremati provedba križarskih ratova, namjerava u njima sudjelovati i kralj Zvonimir. No namjera mu se izjalovi. Kroz 20 godina nakon toga kraljevstvo Hrvata proživljuje težku unutarnju krizu, pooštrenu vanjskopolitičkim događajima. Nakon što u borbi pada kralj Petar, vjerojatno vladar-vojnik, kojega su na priestolje i vojničko vodstvo izdigla konzervativna plemena, ciela kriza svršava tako, da predstavnici dva-

naest praplemena Hrvata, župani, izabiru za kralja Hrvata mađarskoga kralja Kolomana.

Hrvatsko je kraljevstvo tom odlukom stupilo u personalnu uniju s mađarskim kraljevstvom. Zajednički kralj preuzima baštinu prava i probitaka bivših hrvatskih kraljeva iz narodnih dinastija, no uz uvjet jamstva podpune slobode i povlasti hrvatskih plemena, povlasti političkoga naroda Hrvata.

Četiri stotine godina, od 1102., kad su predvodnici hrvatskih plemena izabrali Kolomana za hrvatskoga kralja, pa do bitke na Mohačkom polju 1526. gdje je poginuo posljednji zajednički hrvatski i mađarski kralj Ludovik II., hrvatsko kraljevstvo živi u zajednici s mađarskim kraljevstvom. U to su se vrieme promienili na priestolju kraljevi iz različitih dinastija (Arpadovci, Anžuvinci, Habsburzi, Hunyadijevci, Jagielovići), a da se bitna obilježja hrvatske državnosti nisu promienila. Kroz te četiri stotine godina hrvatsko kraljevstvo ima svoj posebni državni teritorij, svojega vrhovnika, kojega kao zamjenik, »prorex«, predstavlja u Hrvatskoj ban, svoju oružanu snagu, svoju upravu, svoje zakonodavstvo i svoj posebni novac. Hrvatsko kraljevstvo u tom je razdoblju izradilo sebi u duhu vremena svoje zakonodavno tielo, sabor, koji u svim sudbonosnim časovima preuzima ulogu predstavnika hrvatskog državnog vrhovništva.

I za vrieme kraljeva iz narodnih dinastija u Hrvatskoj se spominju sabori, ali prema sačuvanim poviestnim izpravama čini se, da su ti sabori imali izključivo značaj izbornih sabora. Sabor kao zbroj predvodnika plemena, potvrđivao je izbor vrhovnika. Od XIII. stoljeća dalje sabor je već stalno sielo s izrazitim zakonodavnim značajem. Godine 1273. poznati su zaključci prvoga takvog zakonodavnog sabora kod Hrvata. Sabor, to bitno obilježje hrvatske države, ima najodlučniju i najodličniju ulogu. Sabor je predstavnik volje političkoga naroda, u njemu su odlučni činbenik predstavnici plemena. Za to vrieme stari plemenski sustav nalazi se već u procesu duboke promjene. Zapadnoevropski feudalizam sa svojim utjecajima rodio je u plemenima sloj aristokracije. Odsad je prečesto odlučnija volja pojedinih plemenskih aristokrata, nego volja plemenskoga puka. Ali svejednako su ti plemenski aristokrati odlučni činbenik u životu hrvatskih sabora, u kojima se nalaze zajedno s predstavnicima kraljevske vlasti, aristokracijom po kraljevskoj milosti, a ne po rodu, te s predstavnicima crkve i kasnije s predstavnicima kraljevskih slobodnih gradova.

Stvaranje zajednice između hrvatskoga i mađarskoga kraljevstva, do koje je došlo radi nutarnje krize u hrvatskom kraljevstvu, nikle na suprotnosti kraljeva i plemena, dovelo je do kalanja hrvatskoga državnog prostora. U zajednicu s mađarskim kraljevstvom ušla su hrvatska područja između Drave i Save, te južno od Kupe do mora. Hrvatsko područje južno od Save i iztočno od Dinarskih planina, područje Bosne, postepeno se izdvaja iz hrvatskoga kraljevstva kao posebna državna tvorevina, najprije pod vrhovništvom banova, a kasnije kraljeva. To bosansko područje kao nezavisna državna tvorevina živi u starim predajama Hrvata, održava snažno plemenski sustav. Sabori predvodnika hrvatskih plemena područja Bosne održavali su još u XIV. stoljeću izrazito pravo izbora vladara, sabori su jači od kraljeva. I u kulturnom pogledu državna tvorevina Hrvata u Bosni živi svojim posebnim životom. Vjerski joj je život organiziran kao posebna »bosanska crkva«, koju rimska crkva obtužuje s bogumilske hereze. Kao mandatari politike rimske crkve hrvatsko-mađarski kraljevi vode i križarske ratove protiv »heretičke Bosne« — jezgra je pak te njihove politike težnja vratiti matici kraljevstva odciepljenu Bosnu. Ima pak razdoblja, kad ista težnja za integracijom hrvatske države dobiva opet pobude iz Bosne. Bosanskom kralju Tvrdku u XIV. stoljeću prolazno uspieva dapače ujediniti pod svoju vlast i dielove stare hrvatske države uz more, kolievku hrvatske državnosti. Tu borbu dokončava pojava Turaka na Balkanskom poluotoku. Osmanlijska država u svojem širenju zahvaća i hrvatsko poviestno područje. Osmanlije postepeno prodiru u bosansko kraljevstvo, gdje ih dio pučanstva prima kao saveznike i suborce protiv težnja hrvatsko-mađarskih kraljeva, da povlaste sebi bosansko kraljevstvo. Konačno 1463. pogiba posljednji vladar hrvatskoga kraljevstva u Bosni, koja od tog doba postaje posebna jedinica u sklopu Osmanlijskoga carstva. Na početku XV. stoljeća, nakon žilave borbe političke i vojničke, uspjelo je konačno Mletcima doći u posjed obala Dalmatinske Hrvatske, starih romanskih gradova, koji su međutim od XII. stoljeća već sasvim pohrvaćeni. Zajednica hrvatskoga i mađarskoga kraljevstva dočekala je pojavu osmanlijske moći u hrvatskom prostoru nedovoljno spremna, jer su zajednički hrvatsko-mađarski kraljevi težište svoje politike previše prenieli na pitanja srednjoevropske politike, nastojeći učvrstiti i proširiti svoju moć u prostoru srednjega Podunavlja bilo vojničkim podhvatima, bilo ženitbenim nasljednim ugovorima. Prve nasrtaje osmanlijske snage hrvatsko kraljevstvo dočekuje s nejednakim snagama. Godine 1493. u bitci na Krbavskom polju skršena je snaga hrvatskih plemena. Cviet hrvatskoga plemstva izginuo je u toj bitci, a ostanci njihovi postepeno moraju napuštati svoja područja. Već nakon bitke na Krbavskom polju hrvatski sabori, kao nosioci hrvatske državnosti pomišljaju na to, da potraže sebi i novoga vladara, jer se je zajednica hrvatskoga kraljevstva s mađarskim kraljevstvom pokazala nekoristnom za hrvatske probitke. Kad pak 1526. u bitci na Mohačkom polju pogiba kralj Ludovik II., posljednji zajednički hrvatsko-mađarski kralj, većina hrvatskih staleža i redova, većina predstavnika hrvatskog političkog naroda na saboru u Cetinu izabire 1. siečnja 1527. za hrvatskoga kralja Ferdinanda Habsburga. Hrvatsko kraljevstvo ulazi time u sklop državne tvorevine Habsburga. U tom će sklopu hrvatska država živjeti daljnja četiri stoljeća.

U času, kad se većina tadašnjega hrvatskoga političkog naroda odlučila svezati svoju sudbinu

s državnim sastavom Habsburga, čija se moć tada stere od Španije pa sve do Dunava, područje hrvatske države smanjilo se na prostor od nekoliko stotina četvornih kilometara. Sam hrvatski sabor naziva tada svoje područje »reliquiae reliquiarum olim inclyti regni Croatiae«. Uza sve to izborni sabor na Cetinu sviestan je nezavisnosti hrvatske državne misli. Pregovori između hrvatskog sabora kao nosioca hrvatske državnosti i izaslanika habsburžke velevlasti vode se u podpunoj ravnopravnosti. Hrvatski sabor pristaje izabrati Habsburge za vladare hrvatskoga kraljevstva samo pod određenim uvjetima. Glavni je uvjet priznanje nezavisnosti hrvatske državnosti, utjelovljene tada u slobodštinama, povlasticama i pravima tadašnjeg hrvatskog političkog naroda, naime plemstva. Svrha izbora Habsburga za hrvatskoga kralja bila je steći podporu habsburžke oružane snage za obranu hrvatskoga područja, odnosno za oslobođenje dotad izgubljenih područja. Ali i taj hrvatski sabor 1527. spreman je primiti tu pomoć samo pod stanovitim uvjetima. Hrvatski sabor u prvom redu želi steći novčanu pomoć za svoje obranbene troškove, dok je glede izravne oružane pomoći predviđeno u izbornim uvjetima, da se habsburžka oružana snaga ima zadržavati na granicama hrvatskoga državnog područja i priskočiti u pomoć hrvatskom kraljevstvu tek na zahtjev hrvatskoga sabora. Kao kod svakog političkog sporazuma, tako je i ovdje u konačnom posljedku odlučivala dinamika snaga. Od 1493., naime od bitke na Krbavskom polju pa sve do bitke kod Siska 1593., kroz 100 godina oružane snage hrvatskoga kraljevstva vode žilavu borbu za obranu ostataka svojega državnoga područja. Za to su vrieme Hrvati morali zatražiti pomoć od Habsburga. Ta pomoć bijaše nejednaka. Do mnogih gubitaka na prostoru došlo je samo zato, jer je zakasnila obećana novčana pomoć. S druge pak strane habsburžke oružane snage, stigavši da podupru obranbene borbe hrvatskih staleža i redova, postepeno stvaraju na hrvatskom području pojas Vojne krajine. Ta Vojna krajina izprva su bili samo ljudi, habsburžka oružana snaga. Habsburzi su davali i tu uglavnom samo vodstvo, častnike, oružje i strjeljivo, dok su za vojnike unajmljivali domaće Hrvate, a kasnije i ostale bjegunce s turskih područja. Zapovjednici Vojne krajine sustavno organiziraju seobe tih »uskoka« i »prebjega« na hrvatsko područje. Kako su tu opustjeli cieli krajevi, habsburžka zapovjedničtva naseljuju na njih prebjege uz uvjet, da ovi vrše vojničke službe, ali oslobađajući ih od svakog inog, osobito kmetskog podavanja. Ta područja novih naselja stare su plemenske zemlje Hrvata, kojima su se vlastnici tek privremeno izselili uslied ratne opasnosti, dobrim dielom vršeći vojničku službu na drugim odsjecima bojišta. Ta Vojna krajina, prvotno dakle samo oružna snaga, postepeno se pretvara u upravno područje habsburžkih vojničkih zapovjednika, izuzeto izpod ustavne vlasti sabora i bana. Za cielo vrieme obranbenih borbi u XVI. stoljeću pobudna misao hrvatskih staleža i redova bijaše osloboditi izgubljena područja. Žrtve, koje oni pridonieše u tom obranbenom stogodišnjem ratu, bijahu ogromne, osobito u živoj krvi; izginuše cieli rodovi hrvatskoga plemstva u tim borbama, dok su desetci tisuća njihovih podložnika-kmetova odvedeni u robstvo.

Stvaranje Vojne krajine bijaše povod sudbonosnim sukobima između hrvatskoga kraljevstva i Habsburga. Hrvatsko se plemstvo odlučno protivi sustavu Vojne krajine, koji njegovi zapovjednici nastoje još proširiti na uštrb povlasti hrvatskoga plemstva. Taj sukob dobiva svoj vrhunac u uroti tadašnjih predvodnika politike hrvatskoga kraljevstva, najmoćnijih velikaša Zrinskih i Frankopana. Pošto je car Leopold I. godine 1664. sklopio s Turcima sramotni mir u Vašvaru nakon sjajne pobjede kod Sv. Gotharda, u kojoj su Hrvati gledali početak velikog oslobodilačkog rata, hrvatski velikaši smatraju, da su Habsburzi time prekršili uvjete, pod kojima ih je hrvatski sabor na Cetinu 1527. izabrao za vladare hrvatskog kraljevstva. Dok s jedne strane Habsburzi obustavljaju politiku, koja bi dovela do oslobođenja izgubljenih hrvatskih područja, dotle s druge strane u Vojnoj krajini slabe moć hrvatskoga kraljevstva. Urotnici stoga odlučiše potražiti novoga vladara. Pokušaše ponuditi hrvatsku krunu francuzkom kralju Ljudevitu XIV., ali kad ih je na francuzkom dvoru izigrala habsburžka diplomacija, pokušaše Zrinski i Frankopani proglasiti nezavisno hrvatsko kraljevstvo pod zaštitom osmanlijskoga carstva, u velikim razmjerima provesti politiku, koju je uspješno vodila najsitnija nezavisna državna tvorevina Hrvata, plemićka republika Dubrovnik. Time je ponovno uzkrsla temeljna misao hrvatske državnosti: okupiti u jedno tielo većinu hrvatskih zemalja. Nezavisno hrvatsko kraljevstvo pod zaštitničtvom osmanlijskim nesumnjivo bi prije ili poslije dovelo do priključka Bosanske Hrvatske hrvatskom kraljevstvu, stvorena bi bila u XVII. stoljeću jaka državna tvorevina Hrvata, jamačno bi budući razvitak evropske politike na ovom odsjeku dobio nov oblik sve do današnjice. Podhvat Petra Zrinskoga i Krste Frankopana nije uspio, obojica gube glavu na stratištu u Bečkom Novom Mjestu 30. travnja 1671. U tom času zapovjednici Vojne krajine pomišljaju podpuno ukloniti hrvatsku državnost, proglasiti hrvatsko kraljevstvo habsburžkom nasljednom zemljom. Tek nova osmanlijska ofenziva, kao i ustanak mađarskog plemstva, koji predvodi Jelena, kći Petra Zrinskoga, osujetiše tu osnovu.

Velika turska ofenziva skršena je pod Bečom 1683., i sad je započeo oslobodilački rat, na koji su Hrvati čekali sve od cetinskoga sabora, vjerujući, da će u habsburžkom državnom sklopu uspjeti osloboditi svoja izgubljena područja. Kad je rat bio na najvećem vrhuncu, političku misao Petra Zrinskoga i Krste Frankopana obnavlja, ali na nov način, senjski plemić Pavao Vitezović. On izdaje početkom XVIII. stoljeća spis »Oživjela Hrvatska«, u kojemu daje nov sadržaj misli hrvatske državnosti, zahtievajući sakupljanje svih hrvatskih krajeva u jednu cjelinu, ali ne samo na temelju hrvatskog državnoga prava, nego i na temelju narodnoga prava, prava krvi

i tla. Hrvatska državnost dobila je u narodnoj misli time novu dinamičnu snagu. No opet su se izjalovile zamisli cieloga ovoga pokoljenja, koje tadašnji ban Erdödy, spremajući se na oslobodilački rat, najbolje tumači veleći u jednom svojem pismu: »Mene srdce v Bosnu vleče«. Oslobođena područja Habsburzi ne priključuju hrvatskom državnom području, nego upravi Vojne krajine, koja njima pojačava svoju moč.

U tom istom razdoblju odigrao se je još jedan događaj, važan za daljnji politički razvitak Hrvata. Na pobudu habsburžke države izselilo se je iz srbskoga pašaluka 30.000 obitelji pod vodstvom Arsenija Crnojevića, dobivši nova naselja i u iztočnom pojasu hrvatskoga prostora. Crnojevićevim nasljednicima habsburžka država priznaje čast srbskoga patriarha, koji nije međutim samo poglavar srbske crkvene organizacije, nego i nosilac i prienosnik srbske narodne i državne misli. Srbskoj patriarhiji budu podvrgnuta u crkvenom pogledu i naselja Vlaha u hrvatskom području, a srbska crkvena organizacija postepeno uzgaja naseljene Vlahe u srbskoj nacionalnoj misli. Hrvatska državna misao i srbska narodna misao postaju time takmaci na hrvatskom državnom području.

Staleži i redovi Hrvata, hrvatski sabor kao čuvar hrvatske državne misli, ne odriče se njezinih prava. Habsburžka dinastija dolazi na početku XVIII. stoljeća u težku krizu radi nasljedstva, kad kuća Habsburga izumire u mužkoj lozi. Hrvatski se sabor tada 1712. izjavljuje za nasljedstvo Habsburga i u ženskoj lozi, prihvaća politiku t. zv. »Pragmatičke sankcije«, ali samo zato, da ponovno što snažnije naglasi nezavisnost hrvatske državnosti, njezinu zasebnost od Mađarske i od habsburžkih nasljednih zemalja.

Misao o sačuvanju neprekinutog slieda hrvatske državnosti daje biljeg cjelokupnom političkom životu Hrvata u XVIII. stoljeću. Hrvatski sabor kao čuvar misli hrvatske državnosti u žilavoj je borbi s habsburžkom državnom misli, koja nastoji u skladu sa suvremenom tehnikom vladanja reorganizirati državu strogo centralistički. U tim svojim težnjama habsburžka politika nalazi najveću zapreku u mađarskoj i u hrvatskoj državnoj misli, u njihovoj ustavnosti, koju nastoji svim sredstvima ukloniti. Kako god su te borbe bile žilave i odsudne, razdoblje XVIII. stoljeća na drugim je područjima bilo plodonosno. Hrvati upoznavaju tekovine evropske tehničke revolucije, habsburžki sustav promiče razvitak cestogradnje, sreditbe rieka, uvađa reforme za promicanje školstva i konačno vrši prvi korak za stvaranje družtvovne jednakosti, donievši pod vladavinom carice Marije Terezije prve urbare, kojima se uređuju odnošaji između zemljovlastnika-plemstva i seljaka-kmetova, dok car Josip II. svojim ediktom od godine 1785. stvarno ukida kmetstvo. Početak je to stapanja staleža i redova, odvjetaka hrvatskih plemena, koja su nekoć jedina bila politički narod Hrvata, s njihovim podložnicima, dotad politički bezpravnim kmetovima, u jedan novi politički narod. Razvitak prometa pak pridonosi upoznavanju i zbližavanju pojedinih ogranaka Hrvata. Stekavši tako nova materialna dobra i prednosti, onaj ogranak Hrvata, koji je sačuvao neprekinutu misao hrvatske državnosti, postao je time predvodnik i privlačna snaga za ostale ogranke hrvatskoga naroda, koji se nalaze bilo pod vrhovničtvom Mletaka, bilo pod osmanlijskim vrhovničtvom. Dok se vrše te plodonosne reforme i u borbi čuva jezgra hrvatske državnosti, iz Dalmatinske Hrvatske niknula je nova snaga za duhovno ujedinjenje raztrganih ogranaka Hrvata. Bila je to prva poviest hrvatskoga naroda, napisana za sam narod: Kačićeva »Pjesmarica«. Ta je knjiga u puku probudila spoznaju o starini narodne snage, o narodnoj sveukupnosti. Tekovinama družtvovno-gospodarskih reforama, sačuvanom misli hrvatskog državnog prava, Kačićevom »Pjesmaricom«, tim udarnim promičbenim oružjem, mišlju Vitezovićeva hrvatskog nacionalizma, ojačan, ulazi hrvatski narod u odlučno XIX. stoljeće.

Borba protiv centralističkih zamisli habsburžke politike, koja je osobito bila osjetljiva za vladavine cara Josipa II., dovela je do novog zbližavanja hrvatskoga i mađarskoga kraljevstva. Kako bi sačuvali svoju ustavnost, a ta je već ostala ograničena na povlasti plemstva, predstavnici hrvatske politike nakon smrti Josipa II. odlučuju se za čvršći savez s Mađarima, koji je išao tako daleko, da su pristali podrediti svoju upravu mađarskoj upravi, svakako uz uvjet, da to potraje tako dugo, dok ne uspije osloboditi još neoslobođene dielove hrvatskog nekadašnjeg kraljevstva pod Osmanlijama i Mletčanima, te vratiti matici zemlji i područje Vojne krajine. No iste godine 1790., kad je pala ova odluka hrvatskoga sabora o čvršćem zbliženju hrvatske i mađarske ustavnosti, započela je istodobno i borba hrvatskoga i mađarskog nacionalizma. Pod pritiskom habsburžkoga centralizma, a i pod utjecajem novog duha vremena, ojačala se i kod Hrvata i Mađara snaga nacionalne misli. Ta je snaga odlučnija i jača od snage misli ustavnosti. Mađarski nacionalizam počinje shvaćati misao zajednice hrvatskoga i mađarskoga kraljevstva, odnosno njihovo područje, kao područje za svoje slobodno širenje. Hrvatski staleži i redovi, kako god su odani misli ustavnosti i povlastima, koje im ona pruža, morali su joj se suprotstaviti. Progovorio je konačno glas krvi. Naletu mađarskoga nacionalizma, kad Mađari stavljaju zahtjev, da se na cielom području zajednice hrvatskoga i mađarskog kraljevstva uvede mađarski jezik kao uredovni namjesto latinskoga, hrvatski se staleži i redovi odupiru, brane staro pravo upotrebe latinskoga jezika, ali istodobno izrazuju misao, da će oni, ako uztreba, uvesti i hrvatski jezik u javni život, a nikad da ne će pristati na uvađanje mađarskoga jezika.

Taj prvi sukob mađarskoga i hrvatskog nacionalizma naglo prestaje radi revolucionarnih i napoleonskih ratova, koji zahvaćaju i hrvatski narodni prostor. Borba mađarskog i hrvatskog nacionalizma obustavlja se, jer i hrvatski i mađarski staleži i redovi vide najveću opasnost u mislima francuzke revolucije o družtvovnoj jednakosti, jer ta misao znači za njih gubitak svih

njihovih staležkih povlasti. Hrvati i Mađari najgorljiviji su pobornici habsburžke proturevolucionarne i protunapoleonske politike. Pod Napoleonom dolazi međutim do kratkotrajnog ujedinjenja Dalmatinske Hrvatske i kopnene Hrvatske južno od Save u jedno upravno tielo. Poslije četiri stoljeća dva najvažnija ogranka hrvatske zemlje, koji predstavljaju osovinu hrvatskoga prostora spajajući Podunavlje s Jadranom, nađoše se u jednom državnom sklopu. U napoleonskim ratovima Hrvatska je opet pretrpjela razmjerno veće gubitke od ostalih dielova habsburžkoga carstva. Hrvatski je prostor bio djelomično pozornica ratnih događaja, Hrvati su s razmjerno najvećim postotkom sudjelovali u svim revolucionarnim napoleonskim ratovima, a godine nerodice neposredno poslije ratova oslabiše i gospodarske snage Hrvata. I kad 1826. dolazi opet do uzpostave ustavnoga života, a time i do nastavka sukoba između hrvatskoga i mađarskog nacionalizma, započetog godine 1790.—1791., Hrvati ulaze u tu borbu znatno slabiji, nego prije četiri desetljeća, pogotovo su pak slabiji od Mađara, kod kojih rat nije donio tako težke i duboke posljedice. Staleži i redovi u svojoj nemoći pristaju popustiti glavnom zahtjevu Mađara, da se uvede mađarski jezik kao službeni i u Hrvatsku uz stanovite rokove. Oko godine 1830. staleži i redovi Hrvata pri kraju su svojih snaga. Kroz 1000 godina nalazili su se u borbi, i po prirodnom zakonu morali su klonuti.

Dok obamire politička snaga hrvatskih staleža i redova, uzporedno se razvija družtvovno preoblikovanje u hrvatskom narodu. U 18. stoljeću i početkom 19. st. počeo se je razvijati građanski stalež, postotno prema narodnoj cjelini vrlo malen. Ali djeca toga prvog građanskog sloja kod Hrvata, zajedno sa sinovima plemstva i seljačtva (kmetski sin može se izdignuti iz svojega staleža kao svećenik), tvore brojčano skromnu, ali vrlo djelatnu inteligenciju. Kod Hrvata je ta inteligencija poseban družtvovni stalež, vršeći ulogu, koju kod srednjoevropskih i zapadnoevropskih naroda vrši građanstvo: prienosnik je misli svojega vremena i njegovih izkustava. Ta inteligencija kod Hrvata, mlado pokoljenje, proniknuto predajama hrvatske prošlosti, stvaralac je narodnog preporoda Hrvata.

Narodni preporod Hrvata zbroj je djelovanja i snaga prošlosti, utjelovljenih u hrvatskoj državnoj misli i utjecaja novog evropskog zbivanja. Prve klice novog hrvatskog nacionalizma javljaju se pobudom njemačke nacionalne romantike, a jačaju u političkoj borbi Hrvata s težnjama novog mađarskog nacionalizma. Viek nacionalne ideje početak je konca staroga hrvatsko-mađarskoga državnog zajedničtva.

Mađarski nacionalizam u svom zamahu ne će se ograničiti na mađarsko etničko područje, već teži zahvatiti sav prostor hrvatsko-mađarske državne zajednice. Kao udarac biča djeluje na Hrvate zahtjev mađarskog nacionalizma, da se uvede mađarski jezik kao jezik javnog života i u hrvatskom području. Hrvati, koji su se dotle služili latinskim kao jezikom uprave, mahom spoznaju svu snagu drevnih svojih kulturnih predaja, blago svoje narodne kulture, izraženo u staroj književnosti, uzkrišena je time odmah odluka, da na uztuk pokušaju mađarizacije Hrvati uzdignu svoj jezik na diplomatski. Ta misao zahvaća i staro pokoljenje, predstavnike političkog naroda, plemstvo i mladu inteligenciju. Na čelo preporodnog pokreta dolaze stari Janko grof Drašković i mladi publicist dr. Ljudevit Gaj. Drašković u svojem spisu »Disertacia«, namienjenom hrvatskim parlamentarcima na zajedničkom hrvatsko-mađarskom saboru 1832., iznosi u duhu nacionalizma politički, gospodarski i kulturni program preporoda, dr. Gaj pak postaje organizatorom probuđenih hrvatskih snaga, uspjevši u misli nacionalizma okupiti za borbu sve družtvene slojeve. Temeljna misao pokreta je program stare hrvatske državne misli: okupiti u jedno sve ogranke hrvatskoga naroda. Hrvatski nacionalizam u svojem ovom prvom odsjeku služi se imenom »ilirskim«. Kako bi izbjegao takmičenju pokrajinskih imena s hrvatskim imenom, ograničenim tad na razmjerno mali prostor, dr. Gaj, vjerujući uz to, da su Hrvati potomci stanovnika staroga predrimskoga Ilirika, misli, da će uspjeti lakše okupiti sve hrvatske snage pod ilirskim imenom, geografskom oznakom, kojom se je poslužio i Napoleon, i poslije habsburžka uprava, okupivši poslije 1815. dio hrvatskoga prostora u posebnu upravnu jedinicu pod imenom Ilirskoga kraljevstva. U roku od jednoga desetljeća uspieva zaista stvoriti čudo nacionalnoga preporoda: oživljene i složene družtvovne snage stvaraju nove organizacije kulturnoga i gospodarskog života, što sve jača narodnu sviest. »Ilirski« pokret uživa djelomičnu podporu bečke politike, jer ova osjeća sve to veću opasnost za habsburžku državnu misao u mađarskom nacionalizmu.

Polje jezične kulture bojište je hrvatskoga i mađarskoga nacionalizma, hrvatske i mađarske državne misli. Jezikoslovlje postaje time prvorazredno oružje u toj borbi, s dalekosežnim posljedicama za razvitak političke misli Hrvata u XIX. stoljeću. Prema tadašnjem stanju jezikoslovne znanosti, primienjene na poviest, iz istovjetnosti odnosno srodnosti jezika zaključuju i na srodnost naroda. Jedan dio hrvatske inteligencije u prvoj polovini XIX. st., na temelju jezične srodnosti osvjedočen je, da je hrvatski narod grana slavenstva, u skladu s tadašnjim evropskim shvaćanjem, ne uzimajući u obzir, da je temelj naroda njegovo narodno uvjerenje. Osjećajući nejednakost svojih snaga u borbi sa snagama mađarskoga nacionalizma, jedan dio hrvatske preporodne inteligencije zaneseno prima romantične zamisli češkoga jezikoslovca i povjestničara Pavla Šafarika i slovačkoga pjesnika Jana Kollara o velikoj budućnosti Slavenstva, mnijući, da će slavenskim konstrukcijama pojačati svoj narodni položaj. Iz toga shvaćanja niknula je konstrukcija, da su Hrvati i Srbi istovjetan narod. Međutim već su prve godine dokazale, da su ilirsko-slavenske zamisli pogrješan račun, slavenski susjedi Hrvata, Slovenci i Srbi, ne odazvaše se političkoj suradnji u ilirskoj misli. Srbi u to doba imaju već čednu jezgru

svoje države, a njihov misaoni politički predvodnik Ilija Garašanin gradi svoje »Načertanije«, razpored političkoga širenja srbske državne misli, uživajući za svoju politiku podporu carske Rusije. U duhu njegovih političkih osnova Vuk Karadžić godine 1849., dakle u času kad će politika hrvatskog preporodnoga pokoljenja pretrpjeti neuspjeh, daje svojom lozinkom »Srbi svi i svuda« u svojemu spisu »Kovčežić« srbskoj državnoj misli imperialistički zamah, tvrdeći, da Hrvati zapravo i ne postoje, odnosno da su Hrvati samo onaj njihov ogranak, koji govori čakavskim narječjem, dok Hrvati, koji govore kajkavskim narječjem, da su Slovenci. Tu Karadžićevu misao promiče svećenstvo srbske patriarhije u austrijskom carstvu. Hrvatska državna i nacionalna misao, uz borbu s mađarskim nacionalizmom i mađarskom državnom misli, mora ući u borbu i sa srbstvom. Ipak zahvaljujući snazi hrvatske državne misli, ostala je ona i pod »ilirsko-slavenskim« plaštem sa svojom posebnom ustavnošću, baštinom prošlosti, temeljem hrvatskoga političkog života.

Što je značio uspjeh narodnog preporoda Hrvata, započetoga 1835., pokazala je godina revolucije 1848.

Godina 1848. u životu Hrvata međaš je njihova poviestnog razvitka. Narodne družtvovne snage, koje je uzkrisio preporod, obavljaju tri poviestne zadaće. Kao uviek u sudbonosnim časovima hrvatskoga naroda u skladu s njegovom državnom misli, hrvatski je sabor izvršitelj tih zadaća. Samo to nije više sabor feudalnih staleža i redova, njegov nacionalno najsvjestniji dio prima u svoje krilo predstavnike svih ostalih družtvovnih razreda, predstavnike građanstva, inteligencije, seljaka. Sabor vrši najveći čin u družtvovno-političkom razvitku Hrvata: proglašuje jednakost svih družtvovnih razreda, ukida kmetstvo, udara smjernice, da Hrvatska postane moderna država. Druga poviestna zadaća, koju Hrvatska rješava 1848., njihova je državna afirmacija: ofenzivi mađarskoga nacionalizma, koji postizava vrhunac u riečima svojega vođe Ljudevita Kossutha, da nije mogao naći Hrvatske na geografskoj karti, Hrvatska suprotstavlja misao hrvatske državnosti, ali za kojom sad stoji snaga hrvatskog nacionalizma i organizirane narodne snage. Na taj način hrvatski sabor može dati punomoć narodnom banu Jelačiću za razvrgnuće svih državnopravnih odnošaja između Hrvatske i Mađarske i predati pravoriek hrvatskoj oružanoj snazi. Pod Jelačićem, koji vraća matici zemlji i Rieku i Međimurje spojivši u svojoj osobi vlast i banske Hrvatske i Vojne krajine, uzima sve oznake nezavisne državnosti: ima svoju vojsku, čistu svoju upravu, kuje svoj novac. Oružana pak snaga Hrvatske omogućuje joj izvršiti treću, srednjoevropsku zadaću. U najtragičnijem času hrvatsko oružje spašava habsburžku državnu tvorevinu. Ideje vremena, ustavna monarhija i federalizam, jer odgovaraju predajama političkoga shvaćanja Hrvata, postaju ciljem njihove borbe 1848. Izkustvo svojega poviestnoga razvitka žele Hrvati unieti svojom suradnjom u preustrojbu habsburžkoga carstva, po tom izkustvu oni su protivnici zapadnjačkoga shvaćanja države, koje je dobilo svoj najčistiji oblik u jakobinskoj formuli francuzke revolucije o jedinstvu konstitutivnih elemenata države, jedinstva naroda, teritorija i državne vlasti, državne tvorevine s »državnim narodom«, kako ga je ustav odredio, a ne etničko-kulturni razvitak. Zato je hrvatski program 1848. federacija s naddržavnom vlašću u dinastiji, koja će kao vrhovni arbiter bdjeti nad zajedničkim probitcima državne tvorevine, očuvati joj tako punu snagu, a narodima osigurati mogućnost, da razviju svoje narodne osebujnosti, snage i probitke. Jelačić je nosilac te hrvatske političke zamisli iz godine 1848., u kojoj se krije zametak pravedne organizacije srednjoevropskoga prostora.

Oružana snaga Hrvatske odlučno je 1848. pridoniela spasu habsburžkoga carstva. Hrvati prvi pozdraviše vladavinu mladog cara Franje Josipa. Međutim prvi njegov ministar knez Schwarzenberg, kojemu je cilj izvojevati Austriji vodstvenu ulogu u njemačkom savezu, u nutarnjoj politici, svladavši revolucionarni radikalizam, teži stvoriti jako carstvo u skladu sa svojima vanjskopolitičkim težnjama, i to primjenjujući absolutističkim metodama liberalističke zasade materialnoga napredka. Dolazi prvo oktroirani centralistički ustav od 1849., koji uobće nije proveden u život, a onda 31. XII. 1851. uveden je absolutistički centralizam, koji traje deset godina. Kao u svima zemljama carstva, i u Hrvatskoj je prestao svaki politički život, kako god je u provedbi novog sustava Hrvatska ipak u stanovitoj niansi sačuvala poseban položaj. Barun Franjo Kulmer kao ministar bez listnice stvarno je ministar za Hrvatsku u kabinetu Schwarzenberga, ban Jelačić također zauzima posebno častno mjesto među ostalim poglavarima pojedinih habsburžkih zemalja, banska čast još uviek postoji. Međutim skok s vrhunca probujalog političkog života u posvemašnje političko mirovanje tadašnje je političko pokoljenje osjetilo bridko, donielo mu je razočaranje, koje pooštruju ruganja s mađarske strane dobacujući Hrvatima, da su dobili kao nagradu za svoju politiku ono isto, što su Mađari dobili kao kaznu. Psiholožke posljedice uvađanja francjozefinskoga absolutizma bile su trajne i dalekosežne za oblikovanje hrvatskih političkih shvaćanja i težnja. Dakako, doba absolutizma ima i svoje naličje, u poviestnom gledanju za hrvatski život nije bilo sasvim neplodno. Absolutistički sustav dovršuje likvidaciju kmetskoga sustava, stvara čvrst okvir za suvremenu i djelotvornu organizaciju uprave, gospodarstva, trgovine i daje zemlji značajku moderne države: vlast zakona i jednakost svih pred njim.

Kod Solferina 1859. absolutistički je sustav Franje Josipa dobio smrtni udarac, u Austriji se vraća ustav, i hrvatski sabor, koji se opet sastaje, ima priliku, kao toliko puta u svojoj prošlosti, ponovno izreći odluku važnu za budućnost. Psiholožke posljedice događaja iz 1848. i absolutističkoga razdoblja težak su uteg za stvaranje

odluke, tim teži, što nakon listopadske diplome od 1860. dolazi veljački patent od 1861., dokazi, da ni Beč nema čvrstih smjernica za budućnost. Pred preživjelim absolutizmom uzkrisuje stara misao ustavnosti, a ta vodi neminovno do misli novoga čvršćeg saveza s Mađarima. Sabor od 1861. vidi pred sobom dva cilja: postići vjekovnu težnju hrvatske državne misli, t. j. okupiti sve hrvatske zemlje u jednu cjelinu, te postići ustavnost kao jamstvo samostalnoga svoga narodnog izživljavanja. I sabor od 1861., sviestan vjekovnih predaja hrvatske državne misli, naglašuje državnu osebujnost Hrvatske, odnosno kako glasi njezin diplomatski naslov »Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, naglašuje samostalnost i neovisnost, koju smatra preduvjetom svoga razvitka, dakako u okviru habsburžkoga carstva. Stranim promatračima, nedovoljno upućenima u prošlost hrvatske državnosti, koji su gledali tadašnjicu samo na očale tadašnjega liberalističko-utilitarističkoga nazora na sviet, ne shvaćajući imanentne snage duha u jednom živom narodu, takav govor predstavnika jednog malog razcjepkanog naroda morao bi se učiniti smiešnim, i bečka liberalistička »Neue Freie Presse« podrugljivo naziva tadašnji hrvatski sabor »Das wilde Parlament der Zvonimir-Krone«. Težko pada u hrvatskom saboru odluka, jer je i sam nutarnji položaj u carstvu nejasan: Mađari odbijaju austrijsku zamisao ustavnosti, koja predviđa zajednički Reichsrat, a dok nije riešeno pitanje odnosa carstva prema Mađarima, nema rješenja ni za hrvatsko pitanje, tim više jer se pred kolebanjem bečke politike u načelima nove ustavnosti jača u Hrvatskoj misao, da je spas i za hrvatsku državnost u što čvršćem naslonu na mađarsku ustavnost. Posljedica je te nejasnosti za budući hrvatski politički i državni život znameniti saborski članak XLII : 1861., djelo pjesnika i političara Ivana Mažuranića. U adresi, koju je sastavio povjestničar i političar dr. Franjo Rački, iznesen je program hrvatske državne politike, u kojemu se kao temelj iztiče ustavnost i zemljištna cjelokupnost trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, dok se u čl. XLII:1861. određuju smjernice realne politike: prevladala je misao savezne zajednice s Mađarima. Sabor doduše naglašuje, da je događajima godine 1848. prestala svaka zakonotvorna, upravna, sudska sveza između Hrvatske i Mađarske, osim zajedničkoga kralja, ali odmah očituje, da je Hrvatska osim zajedničkoga kralja spremna s Mađarskom stupiti u još užu državnopravnu svezu, no uz jamstvo autonomije u upravi, bogoštovlju, nastavi i sudstvu na realnom i virtualnom teritorialnom obsegu Hrvatske. Ulaz u Reichsrat hrvatski sabor 1861. odklanja, jer bi to prejudiciralo odnosu prema Mađarskoj. Odlučuje se za taktiku čekanja.

Godine 1861. hrvatska politika doživjela je prvi svoj sukob sa srbskim nacionalizmom u samom hrvatskom saboru. Patriarh Rajačić uložio je na saboru prosvjed protiv jedne izjave Ivana Kukuljevića, koji je uztvrdio, da u Vojnoj krajini živi čisti hrvatski narod. Predstavnici srbske crkve u saboru na to stavljaju zahtjev, da sabor prizna, da u Hrvatskoj postoji uz hrvatski još i srbski narod. Tek godine 1866., kad se hrvatska politika nalazi u osudnom procjepu, kad sam vladar vrši pritisak na saborsku većinu, da se pokori njegovu zahtjevu o sklapanju nagodbe s Mađarima bez ikakvih uvjeta, hrvatski sabor izjavljuje, da u Hrvatskoj osim Hrvata u iztočnim podunavskim krajevima ima i Srba. Značajno je, da se odnošaj između Hrvata i Srba svodi samo na srodnost, dok niti Srbi tad još ne pokušavaju ubaciti krilaticu o nekom jedinstvu između hrvatskoga i srbskog naroda.

Odluke sabora od 1861. i 1865./66. predstavljaju kompromis između misli hrvatskoga državnog prava i probitaka tadašnjih družtvovnih slojeva, koji su vladali u politici: skupina ostataka feudalne aristokracije i plemstva, te inteligencije kao vođe građanstva. Te političke skupine pobjeđuju, no već je buknula u ponovljenom suvremenom obliku čista, bezkompromisna misao borbenoga hrvatskog nacionalizma. U svojim govorima i predstavkama iznio ju je dr. Ante Starčević, koji proročanski, željeznom logikom upozorava svoje suvremenike, da Hrvatstvo nema tražiti spasa ni u naslonu na Beč ni na Peštu, da mora ostati vjerno sebi i smjeru, koji proizlazi iz hrvatskoga državnog prava, težiti da stvori podpunu narodnu nezavisnost. Tako su uvjerljive rieči Starčevićeve, da su učinile jak dojam na cieli narod, protivnici mu također priznaju točnost njegovih razlaganja i snagu misli, ali smatraju, da su Hrvati još preslabi, da je ožive. U poviestnom gledanju Starčević je stožerna osoba sabora šestdesetih godina, arhimedski pokrenuvši hrvatski politički razvitak na nov put odlučne borbe. Na Starčevićeva usta hrvatski je narod odklonio politiku malodušnosti i kompromisa. Privremena odluka o budućem razvitku hrvatskoga državnog života pada među tim na bojištu kod Königgrätza 1866. Drugi puta poražena Austrija pokapa Schwarzenbergovu političku zamisao o habsburžkom vodstvu u njemačkom narodu, i da se dinastija i njezina država održe, moraju sklopiti sporazum s Mađarima, podieliti vlast s njima kao s najvećom političkom i gospodarskom skupinom carstva. Habsburžko Austrijsko carstvo postaje 1867. dualistička Austrougarska monarhija. U psiholožkom klonuću Hrvatska mora 1868. sklopiti nagodbu s Mađarima, postignuvši zahtjeve, iznesene u saborskom čl. XLII: 1861., naime podpunu autonomiju u nutarnjoj upravi, bogoštovlju i nastavi te u sudstvu, priznanje svojega državnog teritorija sa svojim teritorialnim vrhovničtvom, svoju posebnu »državnu« organizaciju, autonomnu vladu odgovornu saboru, svojega posebnog hrvatskog ministra u zajedničkoj vladi, te priznanje političke snage Hrvatske u ustanovi, da se nagodba ne može mienjati bez privole Hrvatske. Bilo je to za ono doba velik uspjeh, koji je priznanje neprekidne hrvatske državnosti: od svih naroda dvojne monarhije dio Hrvata, kojih tad u Monarhiji nije bilo niti 2,000.000 duša, dobio je izniman položaj u carstvu, kakav nisu imali drugi narodi brojčano i gospodarski jači i važniji. Konačni cilj: okupiti sve hrvatske zemlje, koji si

je sabor 1861. postavio, nije uspio: u nagodbi ne sudjeluje ni Dalmatinska Hrvatska, koja ostaje uklopljena u sustav austrijske pole monarhije, niti Vojna krajina, posebno vojničko-upravno tielo, ali njoj je budućnost priključka Hrvatskoj zajamčena priznanjem virtualnoga hrvatskog državnog teritorija. Točno pol stoljeća odvija se na temelju hrvatsko-ugarske nagodbe 1686. daljnji politički razvitak Hrvata.

U razdoblju od 1861.—1868. u borbi za održanje hrvatske državnosti djeluju tri glavne družtvovne skupine kod Hrvata davši temelj oblikovanju hrvatskih političkih stranaka u nagodbenom sustavu.

Prvu je skupinu rodio absolutizam. Stvorile su je proigrane nade godine 1848., ogorčenje radi obustave ustavnosti i legenda »starih dobrih vremena« predožujskoga doba, a tvore je uglavnom pripadnici plemstva, koje je izgubilo svoj privilegirani politički i gospodarski položaj, te dio preporodnog pokoljenja; svi oni vide mogućnost održanja u staroj ustavnosti, a ovu može vratiti samo što čvršći naslon na ustavnu zajednicu s Mađarima; po svojem nazoru na sviet ta je skupina konzervativna. Ta se skupina upire u predaje hrvatskoga plemstva i ustavnosti, a članovi joj pretežno potječu iz diela Hrvatske između Drave i Save, njezina je orientacija panonsko-dunavska. Dosljedni vođa te skupine je Levin barun Rauch stvaralac hrvatsko-ugarske nagodbe 1868.

Drugu skupinu tvori inteligencija predstavnici slobodnih zvanja: odvjetnici, profesori, svećenici, pretežno sinovi građanstva, malog plemstva i imućnijeg seljačtva. Ta je inteligencija čedo preporodnog pokoljenja i njegovih shvaćanja: sliedi nazore zapadnoevropskog liberalizma, koji tad ima najjaču svoju privlačivost, a žive u njoj »ilirsko-slavenske« zamisli, jezikoslovni nacionalizam njezino je »vjerovanje«. Jak je u njoj živalj iz zapadnih hrvatskih strana, pred očima im je kao slika stara slava mediteranske Hrvatske, koju teže primieniti na novo doba. Vođa te skupine je đakovački biskup Josip Strossmayer, koji u svoja shvaćanja hrvatske politike unosi i svoju zamisao izmirenja zapadne i iztočne crkve. Te pobude rađaju Strossmayerovo »jugoslavenstvo«, mediteransko-balkansku orientaciju u rješavanju pitanja okupljanja hrvatskih snaga. Sa svojim visokim crkvenim položajem i mecenatstvom on je u toj skupini odlučniji čCinbenik od Ivana Mažuranića, koji svoj hrvatski nacionalizam također shvaća slavenski, ali traži jačanje Hrvatstva tako, da se hrvatska politika prikloni Beču, okriepi sa slavenskim narodnostima u habsburžkim nasljednim zemljama. Ta skupina hrvatske inteligencije vodi taktiku izčekivanja, hamletovski je neodlučna.

Treća skupina malobrojna je u saborima 1861. do 1868. Ali ta skupina zato ipak predstavlja narodnu volju: najnarodnija je i po svojim ljudima i po svojem političkom shvaćanju i ciljevima i oslonu u širokim slojevima naroda. Ona je najvjerniji tumač naroda u najširem smislu, naroda, koji je tek prije deset godina oslobođen od kmetstva stekao skromna politička prava, koji sigurno nema velikog političkog školovanja, ali koji tvori ne samo brojčanu većinu, nego je i najjači sloj Hrvata, baštinivši sve odlike i nagone stare hrvatske rase. Vođa te skupine doktor filozofije Ante Starčević sin je drevnoga seljačkog roda Ličke Hrvatske, iz kraja, gdje se je hrvatsko koljeno održalo najčistije. Ima samo malu četu najbližih suradnika, među kojima je najiztaknutiji dr. Eugen Kvaternik, najpožrtvovniji i najdosljedniji tadašnji hrvatski političar. Osjećajima je uz tu skupinu cieli narod, u prvom redu dakako mladež. Dok je narod za drugi politički sviet ili dojučerašnji kmet, koji ne računa, ili abstraktan pojam, dr. Ante Starčević, sam po svojemu podrietlu zna, da je taj narod kruta realnost, on najneposrednije pozna njegove potrebe, tumači njegove želje, izriče njegove težnje. Za Starčevića su jedine smjernice političkoga rada vjekovne predaje naroda, njegov iztančani osjećaj za pravo, tisućljetna njegova etika izražena u njegovoj požrtvovnosti. Sam je Starčević svojim shvaćanjem i životom stoik, zatomljujući u sebi sve osobne osjećaje simpatija i antipatija, nema u njega ni zere žudnje za probitcima, za sebe ništa ne traži, poznavao je u svem svojem životu samo jednu ljubav, a to je Hrvatska — i to mu omogućuje uz bogato poviestno znanje i filozofski školovan mozak postaviti točne diagnoze hrvatske političke sudbine, pravedno ocieniti ljude. Starčević je logično dosljedan u ocjenjivanju događaja 1848., prvi uviđa zablude preporodnoga doba: ilirstvo, slavenstvo, jugoslavenstvo za nj su umjetne konstrukcije, od kojih hrvatska državnost i po tome narod mogu samo štetovati. Dosljedno tome, a na temelju Vitezovićeve nauke, Starčević je najčistiji hrvatski nacionalist, svojom naukom otac modernoga hrvatskog nacionalizma. Zalog budućnosti i naroda vidi ne u savezima s drugim narodnim skupinama i političkim kombinacijama, nego izključivo u samoj snazi hrvatskog naroda i u njegovu jačanju. Sviest vjekovnoga hrvatskog naroda izražena je u njegovoj krilatici »Bog i Hrvati«. To svoje shvaćanje, tu nacionalističku vjeru, on primjenjuje na dnevnu politiku svojega vremena. Dok skupina konzervativnoga plemstva, vođena svojim probitcima teži za čvrstoćom unije s Mađarima, dok liberalna inteligencija ili traži spas u bečkoj ili u jugoslavenskoj orientaciji, dr. Ante Starčević dosljedno hrvatskoj državnoj misli traži okupljanje svih Hrvata u jedno nezavisno državno tielo, priznavajući od nužde samo vrhovničtvo habsburžkoga vladara, ali kao hrvatskoga kralja. Živu snagu spasa vidi Starčević u hrvatskom državnom pravu. Odatle ime njegovoj stranci »stranka prava«. Stranka prava hoće ujedinjenje, nezavisnost i samostalnost svih hrvatskih zemalja »u okviru« monarhije ili izvan nje. I ta Starčevićeva misao uviek je ostala živa za cieloga nagodbenog razdoblja uprkos svima starnostima dnevne politike, ona kriepi uviek iznova sva mlada pokoljenja, u stalnom je uzponu, jer odgovara duši i značaju hrvatskoga naroda.

Dr. Ante Starčević uz to je jasnije od ostalih tadašnjih političkih ljudi u Hrvatskoj spoznao, kolika opasnost prieti hrvatskoj državnoj i nacionalnoj misli od srbske državne i nacionalne misli. On osobito osjeća svu duboku kulturnu razliku, koja dieli Hrvatstvo i Srbstvo, spoznavši, da je prema primjerima iz prošlosti Evrope moguć obstanak države, u kojoj ima više naroda, ali iste kulture, dok je nemoguć razvitak države, u kojoj bi bili narodi pripadnici različitih suprotnih kultura. Starčević u svojim borbenim spisima nastoji hrvatski narod upozoriti na prvenstveno značenje te srbske opasnosti po njegov razvitak, dok su ostali tadašnji hrvatski političari, spoznavajući važnost srbskoga pitanja, ipak voljni ulaziti s njim u pogađanje vjerujući, da će u Srbstvu naći saveznika u borbi protiv mađarskoga nacionalizma. Starčevićevo gledanje pokazalo se je u budućnosti točnim; za vladavine bana grofa Khuena Hedervaryja Srbstvo je glavni suradnik njegova sustava kod slabljenja hrvatske političke snage, Srbi su vodstven elemenat u stranci grofa Khuena Hedervaryja, koji opet podupire širenje Srbstva, priznavši mu ravnopravnost ćirilice s latinicom, dopustivši reformu hrvatskog pravopisa u svojem posrbljivanju, izticanje srbskih barjaka, osnivanje srbskih organizacija. U sustavu, vođenom protiv Hrvatstva, Srbi su prvi dostojanstvenici, imaju podbana, predsjednika sabora i t. d., i Srbi nazivaju grofa Khuena Hedervaryja »srbskim banom«.

No Starčevićeva je misao hrvatskog državnog prava bila neslomljiva, premda su je obarale i ostale hrvatske stranke, i nagodbena vlast i sama monarhija, premda je prividno govorila protiv nje sama stvarnost, sve je to nije moglo slomiti, jer je bila prirodan izdanak Hrvatstva, zakon njegove duše, a priroda se ne da korigirati, njezini su putevi stalni, premda kadkad dugotrajni. Sam Starčević je to znao i nepokolebivo vjerovao, rekavši proročanski jednom: »Pa makar ostalo pet Hrvata, ali odlučnih i dosljednih u svojoj misli, Hrvatska ne će propasti!« Poletni, gorljivi, ali nestrpljivi Starčevićev drug dr. Eugen Kvaternik 1871. uprkos svima protivnim snagama diže prvi novovjeki ustanak Hrvata, ali tragično zaglavi. Taj tragični podhvat, kako god je težko pogodio pravaštvo kao političku saborsku stranku, koja bude za niz godina zabranjena, pokretu je dao nove snage, pružio primjer, da se samo žrtvom krvi otvaraju puti do nezavisnosti. Ime Kvaternik postaje borbenim stiegom za buduća pokoljenja.

Nagodba, premda je priznavala hrvatsku državnost, nije izpunila očekivanja ni njezinih tvoraca. Kao uviek u politici, tako je i tu odlučivala dinamika snage, a stvaranjem dualizma snaga Mađara raste u cieloj monarhiji. Kao i 1848., tako i za nagodbenoga razdoblja, hrvatsko-mađarsko zajedničtvo boluje ne od mađarskoga nacionalizma, nego od mađarskog šovenstva, koje u odlučnim časovima postaje nadahnućem i službene politike, pogađajući uz gospodarske probitke osobito osjećajne komplekse Hrvatstva, njegov ponos i čast, a tu je ono najosjetljivije. Politika izvršivanja nagodbe, koju Hrvati vode za banovanja Ivana Mažuranića, politički ne donosi smirenja, premda u okviru svoje autonomije Hrvati uspievaju ojačati svoje nutarnje snage dovršujući proces moderniziranja svoje uprave, nastave, sudstva. Konačno za to vrieme postepeno se priključuju banskoj Hrvatskoj i dielovi Vojne krajine — polagano ali stalno teče proces okupljanja hrvatskih zemalja u jedno tielo.

U prvom desetljeću hrvatsko-ugarske nagodbe dolazi do događaja, koji će odsele odlučno djelovati i na hrvatsko-ugarsku nagodbu, na cieli razvitak dvojne monarhije i na razvitak Hrvatstva, a to je okupacija Bosne i Hercegovine 1878. Od toga doba pa sve do početka prvoga svjetskoga rata 1914. sudbina Bosanske Hrvatske stožerno je pitanje politike. To, da austrougarska politika nije htjela spoznati jezgru i dinamičnu snagu hrvatske državnosti, konačno je postalo jedan od glavnih uzroka svjetskoga rata. Od 1790. svaki hrvatski sabor, kao nosilac predajne volje hrvatske državne misli, naglašuje zakonito pravo Hrvatske na Bosansku Hrvatsku. Na njegovu temelju Austro-Ugarska traži Bosnu i Hercegovinu u svoj sklop. Međutim, pobudom mađarske politike, Bosna i Hercegovina ne budu priključene Hrvatskoj, kako je to želio i očekivao cieli hrvatski narod i kako bi to bilo prirodno na temelju narodnosti pučanstva, poviestnog i državnog razvitka i geopolitičkoga položaja samih zemalja. Hrvatstvo bi bilo jedina snaga, koja bi bila te zemlje svezala čvrsto u sklop dvojne monarhije. Međutim s okupacijom Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj dolazi vladavina bana Khuena Hedervaryja, koja čini sve, da Hrvatska ne postane snagom privlačivosti za Bosnu i Hercegovinu, čime se postepeno jača balkanska orientacija i kod Hrvata i daju pobude razvitku srbske manjine među pravoslavnim pučanstvom u hrvatskim zemljama. Stvoreno je time jako žarište previranja, centrifugalnih snaga, koje ne mogu suzbiti ni po sebi neodređena obećanja o budućem trialističkom sustavu habsburžke monarkije. Jer mađarska i habsburžka politika nemaju shvaćanja za psiholožke stvaralačke snage Hrvatstva i njegove državne misli, nego je naprotiv dave obćim sustavom i draže sitnim ubodima, jer Hrvati sve više stječu osjećaj, da im se ne dopušta urediti njihov zavičaj u skladu s njihovim vjekovnim težnjama i državnim pravom, posljednje desetljeće nagodbenoga razdoblja počinju zavirivati preko granica dvojne monarhije. Pod konac vladavine grofa Khuena Hedervaryja upravo uslied suradnje sustava sa Srbstvom, počinje novo pokoljenje kod Hrvata iznova pomišljati na to, da suzbije hegemonističku politiku mađarske vlade suradnjom sa Srbima. Tu sad sa srbske strane niče lozinka o »narodnom jedinstvu Hrvata i Srba« tvrdeći ne više da su Hrvati i Srbi dva srodna naroda, nego da su jedan te isti narod. Ipak poslije pada vladavine grofa Khuena Hedervaryja novo pokoljenje pod vodstvom dra Ante Trumbića i Frana Supila po posljednji puta pokušava uzpostaviti suradnju s Mađarima, kod kojih je prevladavala nezavišnjačka četrdesetosmaška stranka. To je

politika t. zv. riečke rezolucije. Ali i ta se politika nasukala, kad mađarska vlada s t. zv. željezničkom pragmatikom iznova nastoji voditi politiku pomađarivanja Hrvata. Kako ta politika ne nalazi zapreke kod vladara, hrvatske stranke počinju pomišljati na izdvajanje Hrvatstva iz Austro-Ugarske monarhije.

Uspjesi Srbije u balkanskim ratovima 1912. do 1913., nedovoljno poznavanje balkanskoga svieta, njegova promičba, uz sve jači pritisak mađarske politike počinju jačati balkansku orientaciju, političko jugoslavenstvo. Činjenica, da Austro-Ugarska nije poznavala političkoga Hrvatstva, omogućila je Principove hitce u Sarajevu 28. VI. 1914., hrvatsko pitanje postaje pitanje evropske politike. U svjetskom ratu pretežna većina hrvatskoga naroda vojuje hrabro i s osvjedočenjem i na svima bojištima na strani središnjih vlasti sve do 1918. Potomci središnje Strossmayerove stranke iz 1861. u emigraciji nosioci su politike jugoslavenstva vjerujući, da će uspjeti riešiti hrvatsko pitanje u naslonu na Srbiju. Ali već za vrieme rata u emigraciji između srbske vlade pod Pašićem i hrvatskih »Jugoslavena« pod Trumbićem i Supilom dolazi do trvenja i nesklada, koji bacaju crne sjene na budućnost.

Vidljivo je već, da Srbstvo ide sa svojom politikom za stvaranjem Velike Srbije, a ne jedne federalističke države, u kojoj bi država Hrvata bila ravnopravana član zajednice. Od prvoga časa velikosrbska politika nastoji izigrati Hrvate i sve njihove probitke, u konačnosti svojoj težeći izbrisati ih kao poviestni narod i pretvoriti u Srbe.

Na svojoj samrti, prigodom krunitbe posljednjeg hrvatsko-ugarskoga kralja Karla Habsburžkoga dinastija je na putu, da uvidi svoje vjekovne pogrješke prema Hrvatima, da popravi svoje nepoznavanje snaga hrvatskoga državnoga prava. U krunitbenoj zavjernici od 28. XII. 1916. priznat je konačno postulat hrvatskoga državnoga prava, državna zasebnost Hrvatske od Madarske. Priznanje to se očituje i u novom grbu austro-ugarske monarhije, u kojem su označene samo tri njezine državopravne jedinice: Austrija, Ugarska i Hrvatska. Ali bijaše to posmrtno priznanje, sati života habsburžkoga carstva bili su izbrojeni. Preživjela ga je hrvatska državna misao.

*

U listopadu godine 1918. ruše se jedan za drugim temelji Austrougarske monarhije. Hrvatski sabor, kojemu u vrieme mirnoga razvitka kušahu ograničiti djelokrug i vlast, kao uviek u odsudnim trenutcima razvitka Hrvata dolazi do odlučne rieči. I hrvatski sabor u te dane vjeruje zavodljivoj lozinki Wilsonovih 14 točaka i krilaticama o samoodređenju naroda. Hrvatski sabor razkida 29. listopada 1918. sve državnopravne sveze kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Ugarskom i carevinom austrijskom, proglašuje hrvatsko-ugarsku nagodbu iz godine 1868. ništetnom, a »Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju s Riekom posve nezavisnom državom«. Uz tu svečanu odluku hrvatski je sabor stvorio i zaključak, da nova država ima pristupiti »po načelu narodnosti i na temelju narodnog jedinstva u zajedničku državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cielom etničkom području toga naroda bez obzira na državne granice«.

Do vrhunca svoje snage došla je time misao XIX. stoljeća o pojmu narodnosti na temelju izključivo jezične srodnosti. Uza sve to nagon i izkustvo nametnuli su hrvatskom saboru 1918. mjere opreza. Sabor je samo odgodio svoje zasjedanje, nije se razpustio, sve u misli, koju dieli i cieli narod Hrvata, da će sabor imati odlučnu rieč kod pristupa nove države u zajedničku državu sa Srbima i Slovencima. Međutim sabor se nije više nikad sastao u toj državi.

Spletkom srbske vlade i političkih predstavnika skupine Srba u hrvatskim zemljama pod vodstvom Svetozara Pribičevića mimo volje naroda i vodstva nove države te samih hrvatskih emigranata, okupljenih u »Jugoslavenskom odboru« pod vodstvom dra Ante Trumbića, proglašeno je 1. prosinca 1918. u Beogradu ujedinjenje države, koju je proglasio hrvatski sabor, i kraljevine Srbije u »Državu Srba, Hrvata i Slovenaca«. Antanta je tu državu priznala unatoč prosvjedima političkih predstavnika hrvatskoga naroda, pogazivši time načelo samoodređenja naroda. Osnutku nove države kumovali su uz silu i varku još i — nepoznavanje snage misli hrvatskoga državnog prava i njegova vjekovnog predstavnika hrvatskog sabora. Hrvatski sabor, istina, ne sastaje se, ali nije pravno razpušten ni ukinut — u sviesti hrvatskoga naroda nova država pravno ne postoji, jer nije uzakonjena zaključkom hrvatskoga sabora.

S prvim danom osnutka nove države Srba, Hrvata i Slovenaca počinje i borba Hrvata protiv nje. Četiri dana poslije proglašenja ujedinjenja u krvavim uličnim borbama u Zagrebu 5. XII. 1918. ugušen je spontani prosvjed hrvatskoga naroda protiv nove državne tvorevine. S dolazkom srbske vojske u hrvatske zemlje počinje balkanski teror, ubijanje i batinanje osobito hrvatskih seljaka. Taj teror i borba Hrvata protiv srbske hegemonije izpunjaju i određuju sav život državne tvorevine versailleskoga mira, koja tri puta mienja svoje ime, nazivajući se najprije »Državom SHS«, onda »Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca«, a konačno »Kraljevinom Jugoslavijom«, dok stvarno država diše duhom Velike Srbije, koja je konačni cilj ciele njezine politike. Politika sile jedino je sredstvo, koje pozna, kršeći i vlastita utanačenja, koja je srbska vlada sklopila i podpisala za vrieme rata 1917. na Krfu s hrvatskim emigrantima pod vodstvom dra Trumbića. Beogradska vlast uvodi najkrući centralizam, gospodarski i politički, nastojeći slomiti snage hrvatskoga odpora, nepokorenu hrvatsku državnu misao. Versailleska Europa priznaje tu hegemoniju Srbije nad Hrvatima.

Ne znajući i omalovažavajući poviest Hrvata i snage njihova duha, Srbi poduprti versailleskom Evropom nisu mogli i znali iz nje naučiti,

da pritisak samo jača hrvatske snage za borbu. Borba se vodi svim sredstvima i parlamentarno i diplomatski, najprije pasivnim, a onda, kad su se sva sredstva pokazala izcrpljenima, i aktivnim odporom, konačno revolucijom. U toj borbi izcrpljuju se snage pojedinih družtvovnih skupina. U slomu doversailleske Evrope propadali su i politički i gospodarski i posljednji ostatci plemstva. Skupina hrvatske inteligencije gubi odlučni utjecaj radi neuspjeha svoje politike »narodnog jedinstva«. Ali tu je narod, hrvatski seljak, u njemu je još živa nauka dra Ante Starčevića o hrvatskom državnom pravu, njegov osjećaj hrvatskoga nacionalizma snaga je svih njegovih zamaha. Hrvatski seljak daje narodu vođu u osobi Stjepana Radića. Ime Stjepana Radića, odnosno braće Radića, Stjepana i Antuna, seljačkih sinova iz posavske okolice Zagreba, bilo je već dva desetljeća dobro poznato u Hrvatskoj, budeći na jednoj strani odanost i udivljenje, na drugoj strani podsmieh i mržnju. Jedni ih nazivaju »učiteljima seoskoga naroda«, drugi, podrugljivo, »seljačkim apostolima«. Stjepan Radić, spisatelj i političar, duh neizcrpnog znanja i darovitosti, i njegov brat dr. Ante Radić, profesor, kao seljački sinovi doživjeli su i duboko spoznali nesklad i razdor, koji u hrvatskom životu stvara ne toliko utjecaj — utjecaje evropskih strujanja Hrvati su uviek primali, ali prilagođivali i prerađivali svojem duhu i svojim potrebama — koliko sliepo, mehaničko oponašanje liberalističkog shvaćanja i poredka, politički uglavnom uvažanog iz Mađarske. Posljedice su bile težke i u političkom i u gospodarskom i u družtvovnom pogledu i kulturnom životu Hrvata, stvarajući sve veće opreke i nesporazum među staležima, odnosno među većinom naroda, koji je seljak, i tankim slojem inteligencije i građanstva, slabeći time narodne snage Hrvata. Na početku XX. stoljeća dr. Ante Radić objavljuje spis, kojemu je namjena praktički uputiti inteligenciju i građanstvo, kako će naći put do naroda, spoznati njegov duh, vrjednote vjekovnih predaja — početak je to preokreta ciele orientacije Hrvata. Odkriven je na taj način nov, zaboravljen sviet, koji je međutim sačuvao svoju životnu snagu, svoj značaj, sve ono, što tvori Hrvatstvo, čime se ono razlikuje od ostalih naroda, što dokazuje, da su Hrvati samobitan narod, i ni s kim u srodstvu, niti kakvo pleme. Poslije težkih političkih nedaća u drugoj polovici 19. st., bijaše to početak preporoda hrvatske družtvovne i kulturne sviesti, nakon što je nauka »Otca domovine« Ante Starčevića u dušama Hrvata stvorila čvrst temelj hrvatskom političkom nacionalizmu. Stjepan Radić, u skladu s mislima svoga brata, počinje politički prosvjećivati i organizirati hrvatskoga seljaka, kojega je liberalističko naziranje s visoka gledalo samo kao objekt javnoga života. Godine 1905. braća Radići osnivaju Hrvatsku seljačku stranku, koja u sabor šalje svega nekoliko zastupnika radi još uviek polufeudalnog tadašnjega izbornog reda. Već u vrieme prije svjetskog rata Stjepan Radić se pročuo sa svojih smionih taktičkih poteza i čestih sukoba s vladavinom, tako da kad nije bio u saboru, obično se nalazio u zatvoru. Ali bez obzira na prvotno skromne uspjehe politike Seljačke stranke, ona je ipak načela velik odlučan preokret u razvitku hrvatskog naroda: dala je hrvatskom nacionalizmu — jer hrvatski seljački sin Stjepan Radić uz sva svoja smiona taktička skretanja zgoljni je hrvatski nacionalist — družtvovni sadržaj u skladu s narodnim bivstvom i njegovim predajama. Država Hrvata, to je cilj Stjepana Radića, mora biti uređena u skladu s potrebama i probitcima većine naroda, a to su hrvatski seljaci. Hrvatski seljak sliedi Radića, ne kako se veli, sliepo, nego razborito, jer spoznaje, da je Radićev nauk ono, što on osjeća i za čim teži. Već uoči svjetskoga rata hrvatski seljak smatra Radića svojim vođom.

Nakon svjetskoga rata, kad se sva zla ruše na hrvatski narod, ta vjera Hrvata u Radića postaje još šira i dublja. Jedini Radić imao je smionosti duha uoči t. zv. »ujedinjenja« reći, da je udareno krivim putem. Beogradski vlastodržci znaju snagu Radićevu i zato ga nastoje slomiti, ukloniti. Već u studenom 1918. snuje se napadaj na njegov život.

Na uztuk novoj kraljevskoj karađorđevskoj monarhiji SHS Radić daje svojoj stranci republikansku oznaku. U kratka razdoblja, kad nije u tamnici, apelira na savjest Evrope, šalje memorandume evropskim forumima, od mirovne konferencije pa do Lige Naroda upozoravajući ih na sudbinu hrvatskog naroda, na prekršaj obećanja, na opasnost za mir, koja se stvara u ovom dielu Evrope nasiljem srbske monarhije nad Hrvatima. Dakako, svi ti pozivi, zaklinjanja, ostaju bez odgovora. U tim godinama međutim bjelodani su prvi uspjesi Seljačke stranke; organiziravši seljački narod, davši hrvatskom nacionalizmu družtvovni sadržaj, hrvatski je narod ostao sačuvan od obće zaraze boljševizma.

Centralistička hegemonija velikosrbske kraljevine »uzakonjuje« se t. zv. »vidovdanskim ustavom«, prihvaćenim bez glasa i jednoga predstavnika hrvatskih stranaka. Cilj je vidovdanskog ustava, koji parcelira državni prostor Hrvatske, atomizirati snage hrvatskoga naroda. Samo odpor Hrvata dalje raste, Radićeva »Hrvatska republikanska seljačka stranka« nije više stranka, nego pokret naroda, koji razara sve beogradske političke ofenzive. Prema beogradskoj patvorenoj izbornoj brojitbi godine 1920. dobiva Radić 230.000 glasova, tri godine kasnije 474.000, a godine 1925., kad su Radić i cieli hrvatski narod stavljeni izvan zakona, za njega pada unatoč najtežem teroru 532.500 glasova.

Uz političko nasilje velikosrbska država nastoji i gospodarski uništiti hrvatski narod, vjerujući, da će sa slabljenjem njegovih gospodarskih snaga klonuti politički odpor. Vlade u Beogradu smatraju od prvog dana osnutka nove države hrvatsko područje kolonijom, koju mogu neodgovorno do kraja izrabljivati. Ta se politika smišljeno provodi na svima poljima.

Ljudi iz Hrvatske ne samo da su stvarno dali novoj državi ideju jugoslavenstva, po kojoj je ona jedino mogla postati, nego su joj dali kao temeljni doprinos za njezin gospodarski obstanak svoju veliku državnu imovinu, stoljećima izgrađene ustanove, dugotrajne investicije i uređeno prirodno bogatstvo, a što je jamačno najvažnije, povoljan gotov izlaz na more. U novoj državi predratna je Srbija predstavljala samo 20% površine i samo 22% pučanstva, nova područja, pretežnom većinom hrvatski poviestni prostor, bila su triput veća nego sama Srbija. Samo u željeznicama stekla je nova država u tim krajevima 5563 km pruge redovitoga i 1143 km uzkoga kolosieka, prema procjeni reparacione komisije u vriednosti od 7,3 miliarde dinara, dok su srbske željeznice vriedile samo 3 miliarde. Osim toga je nova država dobila s područjem bivše Austrougarske monarhije željeznički park vriedan 3.5 miliarde dinara, dok je srbski vozni park vriedio jedva oko pol miliarde dinara. K tome još dolazi vriednost željezničkih zgrada, radionica, alata i strojeva u visini od blizu 3 miliarde. U svemu je na samim željeznicama dobila država SHS iz hrvatskih krajeva imovinu vriednu preko 13 miliardi. Kod diobe podloge bivše Austrougarske narodne banke dobiveno je zlata i deviza oko 400 milijuna dinara, dok je podloga predratne srbske narodne banke vriedila svega oko 59 milijuna dinara. S državnim šumama u novim krajevima dobila je država SHS godišnji prihod od prosječno 2,529.000 zlatnih kruna, dok je prihod srbskih šuma iznosio svega 355.000 dinara. U pogledu državnih dugova Srbija je uniela u novu državu 14 puta veće obterećenje, nego krajevi bivše Austrougarske monarhije; svaki je stanovnik Srbije bio prosječno obterećen s 4700 dinara staroga vanjskoga duga, a svaki stanovnik iz područja biv. Austro-Ugarske sa 185 dinara. Deficit, koji je uniela predratna Srbija u državu SHS, deficit svoje predratne državne imovine i ratnih šteta, imalo je namiriti hrvatsko područje. Ono bijaše za Srbiju najveća ratna odšteta, i to bijaše pobuda za srbsku politiku prema Hrvatima.

Hrvatska je u času stvaranja države SHS bila i središte veleobrta i novčarstva. Srbski državnici smišljeno odgađaju uređenje novčanog pitanja. Najprije je na području države SHS izvršeno žigosanje austrougarskih kruna; žigosano je u svemu 5.323 milijuna kruna, od toga 2624 milijuna na hrvatskom području. Nakon toga je izvršeno »markiranje« već žigosanih novčanica, ali tako, da se pri tome oduzimalo 20% njihove vriednosti kao navodna deflaciona mjera. Oduzeto je na taj način 922 milijuna, koje međutim država ponovno stavlja u promet — to oduzimanje od 20% bijaše stvarno vrsta poreza, koja je najjače pogodila hrvatske krajeve. Srbiju ta mjera nije pogodila, jer je tamo beogradska vlada dala krunske novčanice povući iz prometa! Kad se pak približava izjednačenje valute, beogradska vlada sustavno vrši rušenje krune na stranim tržištima, dakako na štetu Hrvata, jer je u unutarnjem prometu kupovna vriednost krune bila jednaka kupovnoj vriednosti dinara. Konačno je zamjena krune za dinare izvršena u omjeru 4:1, time je automatski vriednost hrvatskog kapitala umanjena za 75%! Značajno je, da su ostale valute, koje su se u času stvaranja države SHS zatekle na njezinu području, zamienjene u daleko povoljnijem omjeru, premda su bile manje vriedne od krune. Tako je crnogorski perper zamjenjivan prosječno s 1:1.5 za dinar. Već na prvom koraku u novu državu pučanstvo s područja bivše Austro-Ugarske bilo je izigrano za 1.400 milijuna dinara u gotovu!

U vrieme, dok je hrvatski narod vodio najžilaviju borbu protiv velikosrbske politike, evropska javnost većinom je u toj borbi gledala izključivo sukob političkih ideja, sukob dviju kultura — stvarnost bijaše manje poznata. Nije bilo na pr. obćenito poznato, da je Velika Srbija bila unikum među svima tadašnjim državama na svietu po tome, što u njoj nije postojala porezna ravnopravnost među njezinim narodima. Sustavnim održavanjem i jačanjem porezne nejednakosti srbski su vlastodržci u praktičnom životu dokazali, kako je i samo jugoslavenstvo, ideja narodnog jedinstva, za njih samo sredstvo k velikosrbskom cilju, kako za njih jugoslavenstvo i jednakost Srba i Hrvata u dnevnom životu nije postojala. Svi zahtjevi Hrvata za poreznom jednakošću bezobzirno su odklonjeni, jer je porezna nejednakost bila opet novo sredstvo za obogaćivanje velikosrbskih vodstvenih skupina, a uz to i siguran put za helotiziranje Hrvata. Dok se na pr. u Hrvatskoj za 3 ha zemlje plaćala zemljarina u visini od 209 dinara, u Srbiji se plaćalo samo 103 dinara; dok se je na kuću vriednu 400.000 dinara, koja odbacuje godišnji prihod od 80.000 dinara plaćalo u Hrvatskoj 34.000 dinara poreza, u Srbiji se je plaćalo na isto takvu kuću samo 7.594 dinara poreza. Najniža stavka kućarine bila je triput veća u Hrvatskoj nego najviša stavka istog poreza u Srbiji. Trgovac, čiji je godišnji promet dosezao 1 milijun dinara, a čista dobit 100.000 dinara, plaćao je na području bivše Austro-Ugarske 100.680 dinara poreza, a u Srbiji samo 68.819 dinara. Neke vrste poreza, kao dohodarina, koje su se plaćale u područjima biv. Austro-Ugarske, u Srbiji se uobće nisu plaćale, jer tamo ta vrsta poreza nije bila uvedena. Takva je porezna nejednakost trajala sve do 1928. Za to su vrieme područja bivše Austro-Ugarske, dakle u ogromnoj većini Hrvati, platili ogromnu svotu od 5.110 milijuna više nego bi je morali dati po srbijanskom ključu, odnosno 260% više nego Srbijanci.

Dok je tako cieli narodni imetak Hrvata bio kroz deset godina ratni plien velikosrbskih vlastodržača, s druge strane u području bivše Austro-Ugarske poglavito Hrvati dobivali su od države upravo toliko, koliko bijaše potrebno da se održe na životu kao objekt izrabljivanja. Sve do sloma Jugoslavije bijaše sustavno vođena protiv Hrvata i njihovih narodnih probitaka ciela državna investiciona politika. Tu su najprije javni radovi. Kroz deset godina beogradsko ministarstvo građevina izdalo je za javne radove 2771 milijuna dinara, od kojih je na području banske Hrvatske utrošeno svega 250 milijuna di-

nara, ili 9%. Uslied toga je gotovo posvema uništena cestovna mreža, koja je na području bivše Austro-Ugarske bila na evropskoj visini. Za same javne zgrade u Beogradu utrošeno je kroz deset godina 1135 milijuna, za vojničke zgrade još 1100 milijuna — istodobno nije u Zagrebu sagrađeno ništa, odnosno što je stvoreno, plaćeno je prihodima gradske obćine odnosno posebnika. Za pomorske luke na jadranskoj obali, koje je nova država dobila uređene, kroz 18 godina ona je utrošila svega 59 milijuna, dok su sami prihodi na lučkim pristojbama za to vrieme iznosili 96 milijuna. Najvidljivije je investiciona politika države SHS bila usmjerena protiv probitaka Hrvata kod gradnje željeznica. Od 1920. do 1935. utrošeno je za gradnju novih pruga 3.377 milijuna dinara, od kojih odpada na samu predratnu Srbiju 2.852 milijuna ili 84.5%. I na sve je druge načine sprečavan redovit razvitak hrvatskoga prirada. Vidi se to iz navjerne politike Narodne banke u Beogradu. Navjere, dane hrvatskim područjima, iznosile su najviše 16 do 20 postotaka, Beograd je stalno imao pet puta više navjere nego Zagreb, premda je Zagreb bio središte gospodarstva i novčarstva u državi. Kad je godine 1931. buknula velika novčarska kriza, Narodna banka odkazuje preko noći najvećim hrvatskim novčanim zavodima navjere, koje su im služile kao pričuva likvidnosti — skoro sve hrvatske banke dolaze time u tragičnu krizu, koja se odrazuje na cielom gospodarskom životu Hrvata i u udesu bezbrojnih pojedinaca. Za to isto vrieme srbske banke uživaju navjeru Narodne banke, služeći se njome kao stalnom poslovnom glavnicom.

Na prosvjede Hrvata i njihova upozoravanja na nepravdu, koja se vrši nad njima, versailleske velevlasti, a često i neutralni evropski krugovi poručivali su Hrvatima, odnosno Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci, da moraju napustiti politiku pasivnoga odpora i prieći na djelatnu suradnju, na taj način da će sami pripomoći, da se uklone uzroci nezadovoljstva Hrvata. Stjepan Radić je zaista napustio politiku pasivnog odpora, odrekao se republikanizma priznavši dinastiju Karađorđevića, no velikosrbska se politika prema Hrvatima nije promienila, niti su Hrvati mogli politikom suradnje popraviti svoj položaj. Cieli je naime sustav kraljevine SHS bio tako izgrađen, da osujeti svaki jači utjecaj Hrvata na državnu politiku.

Velikosrbski je sustav tako izgradio svoj parlamentarizam, da nesrbski narodi pod predvodničtvom Hrvata uobće nisu nikad mogli izvojevati parlamentarnu većinu, koja im je pripadala po broju pučanstva. Godine 1921. obavljen je popis stanovničtva nove države, ali izbori se nisu vršili po tom popisu, već prema popisu iz godine 1910. jer je to išlo u prilog srbskim strankama. U te su naime popise bili uneseni i oni, koji su već bili 17 godina mrtvi. Zatim su izborne jedinice bile tako razgraničene, da je na pr. godine 1927. na jednoga zastupnika Hrvatske seljačke stranke odpadalo prosječno 11.300 glasova, dok su srbski zastupnici birani s prosječno izpod 8000 glasova. Osim toga su srbski zastupnici mogli kandidirati i izvan srbskoga područja, dok je to bilo silom onemogućeno hrvatskim, odnosno nesrbskim kandidatima. U Srbiji je bilo daleko više izbornih kotara nego u nesrbskim krajevima, pa je tako u svim parlamentima velikosrbske države broj srbijanskih zastupnika nadmašivao ukupni broj mandata u samoj Srbiji, proširujući političku snagu Srbije u parlamentu daleko nad njezinu brojčanu snagu. Izborni zakon bio je tako sastavljen, da je bez obzira na razdiobu izbornih jedinica pogodovao srbskim strankama; osobito se to pokazalo na izborima nakon 1929., kad je još uvedeno i javno pravo glasovanja. Onda je izborni zakon tako prekrojen, da se je izborna listina postavljala za cielu državu, i ona listina, koja dobije polovicu od predanih glasova i jedan više, dobiva dvie trećine mandata. Na temelju takvog izbornog zakona jedan zastupnik velikosrbske politike biran je s 5.760 glasova, dok je zastupnik Hrvat morao dobiti više od 16.000 glasova. Bilo je slučajeva na temelju toga jedinstvenoga izbornog zakona, da jedan hrvatski zastupnik dobivši 10.021 glas nije proglašen izabranim, dok je njegov protukandidat proglašen izabranim, premda je dobio samo — 132 glasa. Dakako, uz to su se svi izbori vršili s neopisivim terorom i pritiskom. Za mentalitet velikosrbskoga parlamentarizma bilo je osim toga značajno, da su si zastupnici beogradske vlade dielili dnevnice hrvatskih zastupnika, koji su vodili politiku abstinencije. U velikosrbskom parlamentarizmu bio je dakle a priori izključen svaki izgled u uspjeh političke borbe Hrvata.

Kratkotrajan pokušaj voditi politiku surađivanja dokazao je Hrvatima, da velikosrbski sustav ne želi takvu suradnju. Ministri Hrvati bili su, kako se je govorilo »pri vladi«, a ne »u vladi«, naime bili su nemoćni išta učiniti za hrvatske probitke i u području svoje djelatnosti, a kamo li utjecati na državnu politiku. Kroz cielo vrieme obstanka države SHS odnosno Jugoslavije u beogradskim vladama bilo je od 656 ministara svega 26 ministara predstavnika hrvatskih stranaka, dakle svega 4%. Predstavnici Hrvata provodeći t. zv. politiku suradnje dobivali su samo sporedna ministarstva. Ona ministarstva, u kojima su bili usredotočeni vlast i najveći dio državnoga proračuna, a to su predsjedničtvo vlade, vanjski poslovi, unutarnji poslovi, financije, pravosuđe i prosvjeta, bila su stvarno nedokučiva za predstavnike hrvatskih stranaka, ta drže nepopustljivo u svojim rukama predstavnici i izvršitelji velikosrbskih težnja; od stotinu ministara u ovima resorima dolazi postotno samo jedan ministar predstavnik hrvatskih stranaka, ostali su Srbi iz Srbije. Srbi su kazivali: Hrvati i Srbi su jedan narod, dakle je svejedno tko je ministar, a kad je svejedno, neka bude Srbin iz Srbije. Značajno je, da nijedan Hrvat nikad nije dobio ministarstvo, koje je razpolagalo s povjerljivim navjerama, koje su iznosile oko 100 milijuna dinara. No sve da su predstavnici hrvatskih stranaka i dobili koje važnije ministarstvo, nemoćni bi bili djelovati, jer je vodstveno visoko činovničtvo bilo listom iz Srbije, a činovničtvo

je vladalo zemljom nasiljem, korupcijom i douškivanjem. Hrvati činovnici bili su stalno pod nadzorom svojih područnih činovnika — Srba, a svaki Hrvat činovnik bio bi izvrgnut svima mogućim progonima, ako bi pokušao naglasiti samo svoju narodnu pripadnost. Cieli sustav srbske vladavine bio je uređen samo za podupiranje probitaka Srbije, odnosno vladajućih skupina. Dok je država za pomaganje poljodjelstva trošila oko 29 milijuna, i to u zemlji, gdje je bilo oko 11 milijuna seljaka, dok se je za pomaganje šumarstva u zemlji, gdje su šume bile jedan od najvažnijih izvora prihoda, trošilo svega 4,6 milijuna, dok se je za pomaganje turizma, koji je pružao državi godišnje stomilijunski priliv stranoga novca, davalo godišnje svega 240.000 dinara, vladareva je godišnja apanaža iznosila 55 milijuna, od toga polovica u švicarskim francima, tako da je američki spisatelj John Gunter iznio u svojim opazkama o prilikama u Evropi, da dinastija Karađorđevića spada među najbogatije dinastije u Evropi, a Aleksandar Karađorđević da je bio na svietu najveći osobni vlastnik Packardovih samovoza, razpolažući sam s 23 kola. Ogromni državni prihodi trošili su se za oružanu snagu; kroz petnaest je godina prema objavljenim podatcima, koji sigurno nisu podpuni, potrošeno za naoružavanje 150 miliardi. U travnju 1941., kad je Jugoslavija ušla u rat, njezina je vojska bila neopremljena, vojnici su nastupali u građanskim hlačama i cipelama, oružarnice su bile prazne — ogromne svote, većim dielom prihodi iz hrvatskoga područja, i tu su nestale, jamačno su se pretvorile u palače Beograda i razkošne ljetnikovce mogućnika. Na taj je način kod svih Hrvata morala dozrieti spoznaja, da hrvatskom narodu nema života u Jugoslaviji.

Stekavši podporu svih Hrvata i svih drugih potlačenih narodnosti u kraljevini SHS, Radić mienja svoju taktiku oporbe u taktiku suradnje. Proširili su se njegovi ciljevi. Samo njegova politika suradnje ne proteže se samo na Srbe, a najmanje na vodstveni krug u Srbiji, on želi zahvatiti sa svojim političko-družtvovnim programom organiziranje seljaka kao glavnog činbenika proizvodnje, dakle stupa svake državne tvorbe, dalje preko granica kraljevine SHS, cieli poljodjelski prostor evropskoga Jugoiztoka s Hrvatskom kao njegovim predvodnikom. Vlastodržci u Beogradu osjetiše kolika opasnost prieti za njihove probitke i njihove hegemonističke imperialističke snove. Pada odluka, da se Stjepan ima maknuti, a time da će biti uništen i hrvatski nacionalizam i snaga privlačivosti njegova družtvovnog sadržaja — nov dokaz psihologijske kratkovidnosti i nepoznavanja imanentnih snaga hrvatske rase. Danas je poviestno ustanovljeno, da je umorstvo Stjepana Radića i njegovih bližih suradnika bilo smišljeno pripravljeno kao najpomnjivija kazalištna predstava. 20. lipnja 1928. Puniša Račić, najmljenik beogradskih »tamnih sila«, koje je Radićev drug dr. Basariček u beogradskom parlamentu par tjedana prije sasvim jasno uglavio, puca na hrvatsko narodno vodstvo, padaju na licu mjesta mrtvi Pavle Radić i Đuro Basariček, a Stjepan Radić smrtno ranjen umire 8. VIII. 1928.

Istoga dana, 20. lipnja 1928. uveče, u Zagrebu srbsko redarstvo i oružničtvo nesmiljeno puščanom vatrom guše u krvi pokret uzbuđenoga, bolom ojađenog naroda, kad je pokušao prosvjedovati i izraziti ogorčenje protiv umorstva hrvatskih narodnih vođa. Račun se vlastodržaca u Beogradu pokazao pogrješan. Umorstvo Stjepana Radića nije — kako su oni očekivali — obezglavilo hrvatsku državnu misao niti obezhrabrilo hrvatski narod. Krvoproliće u Beogradu i u Zagrebu nije stvorilo klonuće, nego ustanak diljem svih hrvatskih krajeva. Prolivena krv hrvatskih prvaka cementirala je jedinstvo Hrvata i stvorila nepremostiv ponor između Srbstva i Hrvatstva — od tog časa misli dra Ante Starčevića elementarno osvajaju sve Hrvate, koji su u trenutku spoznali, kako su točne bile Starčevićeve diagnoze.

Srbstvo nije ni pomislilo, a kamoli pokušalo dati kakvu zadovoljštinu hrvatskom narodu. Višestrukog ubojicu Punišu Račića velikosrbske gomile slave kao narodnog junaka, njegovo ime nadievaju novorođenčadi, a njegovoj obitelji država daje stalnu mjesečnu podporu sve do sloma Jugoslavije. Mjesto zadovoljštine vlastodržci u Beogradu postupaju s umorstvom Stjepana Radića i drugova kao s običnom krizom vlade, koju tako uprizoruju, da njome dokažu evropskoj javnosti, da su Hrvati krivi svim krizama u državi. Mučeničtvo Hrvata ne uznemiruje niti tadašnju versaillesku Evropu, koja kao stvaralac i pokrovitelj Velike Srbije daje svojemu beogradskom savezniku »bieli list« za nastavak politike protiv Hrvata. S odobrenjem svojih saveznika kralj Aleksandar Karađorđević konačno otvoreno proglašuje 6. siečnja 1929. svoju diktaturu.

Smisao je diktature očevidan: objavljen je rat bez milosrđa Hrvatima i hrvatskoj državnoj misli. Hrvati prihvaćaju krvav izazov. Izcrpljena su sva dotadašnja sredstva borbe, preostaje još samo jedno: revolucionarna djelatnost.

*

Nov odlučan odsjek borbe počinju ljudi one stranke, koja je utemeljena na misli hrvatskoga državnoga prava, Starčevićeve stranke prava, a s njima je srdcem cieli narod. Već 17. siečnja 1929. mladi tadašnji odvjetnik i zastupnik grada Zagreba dr. Ante Pavelić, od mladenačkih dana svojih gorljiv sljedbenik nauke Otca domovine i blizi suradnik Stjepana Radića u Hrvatskom Bloku, uspio je potajno napustiti granice karađorđevićevske diktature. No prije odlazka dr. Ante Pavelić osnovao je od skupine svojih najbližih prijatelja i suradnika, samih prokušanih hrvatskih nacionalista, hrvatsku revolucionarnu oslobodilačku organizaciju »Ustaša«, jezgru budućega velikog revolucionarnog pokreta Hrvata. Nova Hrvatska ustala je na noge u borbu na život i smrt.

S prvim danom diktature počinje u svima hrvatskim krajevima strahovlada protiv Hrvata, trajući čas većom čas manjom žestinom preko

deset godina. Razornim udarcima izvrgnut je od sad cieli hrvatski narod, svi njegovi družtveni slojevi, svaki pojedinac, svaka hrvatska idealna i materialna tekovina. Jedan za drugim odlaze hrvatski politički ljudi u tamnice. »Sud za zaštitu države« u Beogradu vodi protiv Hrvata razprave načinom, koji je izazov svakom sudovanju. Još je strahovitiji od sudovanja iztražni postupak. Pouzdanik diktatorov u Zagrebu ravnatelj redarstva Janko Bedeković uvodi iztražne metode po uzoru GPU. Sve, što najstrašnije može izmisliti bolestna krvožedna mašta, primienjeno je protiv Hvata u »ćelijama strave« zagrebačkoga redarstva, koje doskora dobivaju podružnice po svima hrvatskim krajevima. Od muka u takvim ćelijama među stotinama drugih poginuo je hrvatski borac Stipe Javor. No svaka kap prolivene krvi sjeme je, iz kojega niču novi borci za oslobođenje Hrvata.

Svaki je sviestni Hrvat u doba diktature progonjena zvier. Od plaćeničke ruke pada tako jedan od bivših prvaka Hrvatske seljačke stranke Josip Predavec, iz zasjede sred Zagreba ubijen je hrvatski učenjak, albanolog svjetskoga glasa, sveučilištni prof. Milan pl. Šufflay, jer ga diktatura smatra »mozgom hrvatskoga odpora«, umoren je predstavnik ličkih Hrvata Karlo Brkljačić, u po biela dana izvršen je srećom neuspjeli napadaj na dra Milu Budaka, prvaka Hrvatske stranke prava i najiztaknutijeg predstavnika suvremene hrvatske književnosti. Uviek u tim napadajima počinitelji ostaju nekažnjeni, premda su obćenito poznati i uglavljeni. Po hrvatskim selima oružničtvo diktature nekažnjeno strielja mase hrvatskih seljaka, množe se grobovi žrtava, ali s njima i bedemi odpora. Dok bjesni diktatorska strahovlada, ustaški pokret sustavno i smišljeno raste u zemlji i u inozemstvu.

Pronicavije od ostalih političkih ljudi vođa ustaškoga pokreta današnji Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske dr. Ante Pavelić ocienio je evropski položaj i uočio nove evropske snage, tad još za pretežni dio svieta nevidljive. On je spoznao znakove bolesti versailleske Evrope, ali je i osjetio, gdje se bude nove snage, ocienio je, gdje su pravi prirodni saveznici hrvatske stvari i hrvatskoga shvaćanja pravde među narodima. Prvi ga put vodi u Bugarsku, zemlju naroda, koji je po svojemu samobitnom podrietlu i po svojem razvitku sudbinski saveznik Hrvata i koji ima istoga protivnika kao i Hrvati: velikosrbski imperializam. Kratko vrieme nakon svojega dolazka u Bugarsku, već godine 1929., sklopljen je obranbeni i navalni savez hrvatskoga revolucionarnoga pokreta s tadašnjom borbenom organizacijom bugarskoga oslobodilačkoga pokreta — revolucionarna borba Bugara i Hrvata vodi se od sad rame uz rame. Beogradski diktator počinje shvaćati zamašaj toga događaja, Državni sud za zaštitu države u Beogradu osuđuje dra Antu Pavelića u odsutnosti na kaznu smrti. Objava te osude u novinstvu obodrila je duhove u Hrvatskoj — iz nje je najšira javnost po prvi puta saznala, da je revolucionarna oslobodilačka borba Hrvata već započela i da već ima saveznika.

Odsad postaje Ustaški revolucionarni pokret sve vidljiviji i osjetljiviji. Počinju se ređati revolucionarni podhvati, niže se odmazda za prolivenu krv Stjepana Radića i ostalih boraca. Uzpostavljen je čvrst spoj između ustaštva i naroda, i ma kolike bile muke, sa svakom žrtvom raste snaga hrvatske revolucije, jer borci, proniknuti vjekovnom hrvatskom etikom požrtvovnosti, znaju, da samo preko Kalvarije vodi put do uzkrsnuća. Organizacija borbe sve se više usavršuje, rad se usklađuje, a s njime i obavješćivanje najširih slojeva naroda. Narod saznaje, da su u inozemstvu osnovane prve jedinice hrvatske ustaške vojske i premda su granice pod strogim nadzorom, brojni se borci priključuju ustašama. Ta nova hrvatska revolucionarna vojska u jesen 1932. prenosi borbu na hrvatsko tlo. Sa zamiranjem srdca ciela Hrvatska prati izvješća o nejednakom boju, koji se vodi u velebitskim planinama, svi su sviestni toga, što znači razvijeni barjak ustanka. Spaljena sela, ubijene, izmučene žene, djeca, starci, sadistička mučenja časovite su posljedice ovoga prvog ustanka. On nije uspio, nejednake su još bile borbene snage. U poviestnom gledanju taj je boj bio velik uspjeh, kao i nesebična žrtva Eugena Kvaternika prije pol stoljeća. Svi su borci sviestno pošli u smrt osvjedočeni, da je njihova žrtva potrebna za više probitke hrvatskoga naroda i hrvatske državnosti. Neminovna politička posljedica velebitskog podhvata ustaša godine 1932. bijaše, da je njime hrvatsko pitanje vidljivo i neuklonjivo stavljeno na dnevni red evropske politike. Time je diktatura Aleksandra Karađorđevića, stvorena zato, da skine s dnevnog reda hrvatsko pitanje, da dokaže svietu kako hrvatsko pitanje ne postoji, dobila prvi smrtonosni udarac.

Odsad je diktatura načistu, da je ona cilj hrvatske ustaške revolucije. Ona osjeća, kako se oko nje sve više steže obruč navale hrvatske revolucije. Diktatura kuša usporiti svoj ritam, tražiti saveznike, prividno skidati s dnevnog reda svoje vanjskopolitičke osvajačke osnove. Sam diktator odlazi u tu svrhu na diplomatska putovanja. Ali 9. listopada 1934. željeznom logikom revolucije u Marseillesu pada poražen diktator.

Nasljednici diktature u Beogradu pokušavaju sad spašavati svoje probitke, kušaju otvarati ventile, a u prvom redu opipati bilo najširih slojeva hrvatskoga naroda, mnijući, da je ustaški pokret djelo samo jedne male skupine Hrvata, a da za njim ne stoji cieli narod, premda na pr. vodstvo Hrvatske seljačke stranke u tom razdoblju nije nikad ustalo protiv Poglavnika ni protiv djelatnosti ustaštva. U svibnju 1935. beogradski vlastodržci prirediše u tu svrhu opet izbore s javnim pravom glasovanja. Kako ne bi bilo niti časa sumnje o pravom značenju tih izbora, beogradska je vlada sama objavila njihovu lozinku: »Ovdje Oplenac, grob Aleksandra Karađorđevića — ondje Janka-pusta!« (jedno zborno mjesto ustaške vojske u inozemstvu). Na to je pitanje hrvatski narod odgovorio davši blizu milijun glasova za »Janka-pustu«! Hrvatski se je narod na izborima u svibnju 1935. stvarno plebiscitarno izjavio za načela i ciljeve revolucionarne borbe.

Uzporedno Poglavnik u inozemstvu predobiva snage nove Evrope za stvar hrvatske državnosti. Iztančanim diplomatskim duhom i žilavom uztrajnošću, koju mu je pružala neugasiva vjera u snage hrvatske rase, uspjelo je Poglavniku — prvi puta poslije stoljeća — steći razumievanje za sudbinu Hrvata i njihovu državnu misao kod mladih borbenih naroda, kojima je versailleski sustav pokušao, kao i Hrvatima, podsjeći snage životnoga razvitka. U listopadu godine 1936. dr. Ante Pavelić izradio je svoju poviestnu spomenicu o hrvatskom pitanju. U njoj je upoznao mjerodavne krugove Njemačkoga Reicha i Italije s bitnim težnjama hrvatskoga naroda, nanizavši uvjerljivo sve poviestne, zemljopisne, gospodarske i vojničke dokaze o neminovnoj potrebi Nezavisne Države Hrvatske u probitku sigurnosti i mira Evrope. Poglavnikova razlaganja o svojstvima i vrjednotama hrvatske zemlje, njezinoj pripadnosti evropskoj kulturi, te dokazi odrješite djelatnosti ustaškoga pokreta, koji pogađa sve to jače temelje velikosrbske državne tvorevine, toga bastiona versailleskog poredka, stvaralačka pregnuća hrvatskoga naroda u duhu pravednijega poredka u Evropi pobudiše jak dojam kod graditelja Nove Evrope. Njemački Reich i Italija pokazuju izričito razumievanje za borbu Hrvata, shvaćaju značenje jedne Nezavisne Države Hrvatske — ona već ima iskrene djelatne saveznike i moćne zaštitnike. Time je zadan smrtni udarac versailleskoj tvorevini Jugoslaviji.

Ne spoznavši podpuno duh hrvatskoga naroda, njegov razvitak i smisao hrvatske državnosti duboko ukotvljen u narodnu sviest, karađorđevska Velika Srbija nije isto tako spoznala ni evropsko značenje hrvatskoga pitanja, ni dinamiku evropskoga preobraženja posljednjih godina, nije shvatila, da su se preživjele njezine predočbe i način političkoga mišljenja. Iz svih poteza beogradskih vlastodržaca od 1934. do 1941. izbija činjenica, da su podcjenjivali snage onoga, što su oni nazivali »hrvatsko pitanje«, a što je bilo stvarno ustanak cieloga jednog naroda, sviestnog svoje snage, koji ima već u svojim rukama svoju sudbinu, koji zna, što hoće, i zna, da mu se nezadrživo približuje dan oslobođenja. Tih godina beogradski vlastodržci prema skoku i padu evropskoga političkog barometra, koji je već vrlo nemiran, prilagođuju svoju taktiku prema Hrvatima. Čas vrše nova krvoprolića, kao u Senju u svibnju 1937., kad je srbsko oružničtvo bez ikakva povoda, uz najveće pogrde za sve hrvatske svetinje, pucalo u goloruki narod, čas obećavajući maglovite nevažne ustupke, no uviek sputavajući i svaki pokušaj Hrvata, da iskreno objave svoje narodne težnje. Na jednoj fronti bez stanke trajala je borba. Borbu vodi najmlađe pokoljenje, hrvatska mladež sveučilišta u Zagrebu. Za tu je mladež prvi nacionalni doživljaj bilo umorstvo hrvatskih zastupnika u beogradskom parlamentu — taj je doživljaj ostavio na njoj neizbrisiv trag, oblikovao njezin borbeni nacionalizam. Hrvatsko je sveučilište cilj svih udaraca velikosrbstva, ali i središte novoga hrvatskog duha. »ŽAP« — »Živio Ante Pavelić« lozinka je toga pokoljenja mladeži, koja ne žali nijedne žrtve za svoje osvjedočenje. Ta mladež daje udarne čete hrvatske revolucije.

Tek 26. kolovoza 1939., dakle četiri dana prije početka drugoga svjetskog rata velikosrbska vlada obuzeta panikom odlučuje se za ustupke Hrvatima, od kojih se je bitni dio imao izvršiti međutim tek nakon svršetka rata. Skromna autonomija, dana u stisci, došla je prekasno. Hrvatski je narod bio ravnodušan prema politici sporazuma s beogradskim vlastodržcima, znajući, da je sporazum jalov. Narod, čiji je nacionalizam stekao podpunu oštricu u borbi protiv srbskoga presizanja, znao je, gdje se krije njegov protivnik. Jaz, stvoren prolivenom krvi Stjepana Radića i tisuća drugih žrtava, nije se mogao zatrpati nikakvim ustupcima.

S pokušajem nove svoje politike beogradski su vlastodržci računali, da im je uspjelo predobiti Hrvate za obranu svoje države. Kakav je to imao biti obranbeni rat, odkrio je državni udar u Beogradu 27. ožujka 1941. Tad se je i odkrila politikom sporazumievanja zakrinkana prava misao: »dolje Hrvati!« — bio je prvi borbeni poklik fanatiziranih masa u Beogradu. Hrvatski je narod, oslonjen o svoju tisućgodišnju državnu misao, hladnokrvno i sabrano dočekao razvitak događaja.

6. travnja 1941. počeo je rat na Balkanu, 10. travnja proglašena je u Zagrebu Nezavisna Država Hrvatska, koju cieli narod, bez razlike na svoju prijašnju stranačku pripadnost, oduševljeno pozdravlja, jer donosi razlaz sa Srbijom. Uz pomoć nove Evrope, revolucionarne snage, nikle iz misli hrvatske državnosti, izvojevale su pobjedu.

Osnutak Nezavisne Države Hrvatske logičan je posljedak poviestnoga razvitka hrvatskoga naroda i njegove poviestne volje. Misao hrvatske državnosti nije se nikad ugasila u sviesti hrvatskoga naroda; pokoljenja su je njegovala, predavala dalje kao živu baštinu, svako je pokoljenje, i pojedinci i družtvovni slojevi, u duhu svoga vremena i svojih mogućnosti dalo svoj prilog toj misli. Temelj je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj izkustvo poviestnoga razvitka državnosti Hrvata, ali je ono i izvor njezina budućeg života; u djelo se pretvara misao Otca domovine, koji je rekao, da »izvan povjestnice, izvan života ništa ne priznaje za siguran, stalan temelj politike«. Hrvatska predajnost, usađena u načela ustaškoga pokreta, ostvarila je i stvara ustroj Nezavisne Države Hrvatske.

Poštujući glas hrvatske poviesti, Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske uzpostavlja vjekovnu funkciju hrvatskoga sabora. Uzpostavljen je onaj isti sabor, koji je godine 1918. bio odgođen, ali ne i zaključen, tek je pomlađen novim snagama. Život Hrvata vraća se na stanje od godine 1918. i obnovljeni hrvatski sabor kao prvi svoj zaključak proglašuje bezpravnima sve političke čine, izvršene nepovlastno u ime hrvatskoga naroda od 1. prosinca 1918. do 10. travnja 1941.

Nezavisna Država Hrvatska, uzkrisivši hrvatsku državnost, započela je svoj život sred dramatične borbe najvećega rata u svjetskoj poviesti. Preuzela je težku baštinu nedavne pro-

šlosti i istodobno zadaću voditi obranbenu borbu protiv starih svojih protivnika, udruženih s razornom djelatnošću boljševizma. Pod odrješitim vodstvom Poglavnikovim Nezavisna Država Hrvatska odmah u prvim mjesecima svojega obstanka, kad su ustanovljene i međunarodno priznate i njezine granice, donosi temeljne odluke o pitanjima vanjske i nutarnje politike.

Nova Evropa jednodušno je priznala uzkrs Nezavisne Države Hrvatske, koja je kao temeljno načelo svoje vanjske politike objavila svoje pristajanje uz središte Evrope i povezanost hrvatskoga naroda s nacionalnim revolucijama središnjih evropskih sila. U skladu s tim načelom Nezavisna Država Hrvatska pristupila je 15. lipnja 1941. trojnom paktu.

S prvim danom života Nezavisne Države Hrvatske započeo je odlučan rad na obrazovanju njezine oružane snage, toga najvidljivijeg biljega nezavisne državnosti svakoga naroda. Već tri i pol mjeseca kasnije prvi su odjeli oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske mogli poći na bojište protiv protivnika evropskog kopna i evropske kulture, istodobno vojujući uspješno protiv saveznika i plaćenika boljševizma u samoj državi. Vjekovna misao o pripadnosti hrvatskoga naroda evropskom sklopu, naglašena u svima odlučnim časovima u prošlosti, iznova je potvrđena u današnje veliko doba. U najvećoj žrtvi za evropsku kulturu, kod Staljingrada, častno se je izkazao i ratni stieg Nezavisne Države Hrvatske. S obnovljenim sjajem Zvonimirove krune hrvatska državnost, uzkrišena u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nastavlja svoje poviestno evropsko poslanje.

2. VLAST I NJEZINI NOSIOCI

Napisao MIROSLAV GOLIK

Koliko je sjajna i puna bila prošlost Hrvatske i Hrvata u doba vladara narodne krvi, toliko je tragičan bio njihov udes kasnije tokom dugih stoljeća. Ali makar je to bila tragedija, ipak nas može učiti i radovati, može učiti i radovati ciela pokoljenja.

U borbi kraljeva i careva, u sukobima, koji su odlučivali sudbinom Evrope, pa i sudbinom čovječanstva, Hrvati su imali važan i priznat udio: imali su razvijenu prosvjetu unatoč svim nevoljama »Predziđa kršćanstva«, imali su ponos drevnog i samosvojnog kraljevstva, imali dodira i sveza sa svim pokretima kulture.

Težak je i mučan bio uzpon Hrvata iz nizina srednjovjekovlja, ali napori, muke i jadi nisu bili uzaludni. Hrvati su i u najcrnjim danima svog narodnog života bili sviestni svoje prošlosti i znali su sigurno, da na temelju takve prošlosti i njihova budućnost ne smije i ne može biti trajno pogoršavanje njihova položaja. Oni su iz sjaja prošlosti i težkih izkustava tadašnjice i sadašnjice crpili i utjehe i nade u uspjeh svoje narodne borbe. Te se borbe oni nisu nikada odrekli, makar je koji put izgledalo, da borbe uobće nema. Dok su vrhovi naroda znali klonuti, posaviti se, kako je povjestnički vjetar događaja zaduvao, najširi slojevi, temelji i najčvršće zidine svakog naroda, nisu se nikada pokolebali.

Hrvatski narod nije nikada klonuo, jer se nikada nije odrekao samog sebe, pa ni onda, kada su u davnim stoljećima i pred tako nedavnim danima nad njime pjevali opielo.

Hrvatski se narod nije jedanput dizao, da izvojšti svoja prava. Nije prvi put pošao novim putovima. Zar je potrebno nabrajati vođe i proroke, koji su bili poveli hrvatski narod novim putovima, ali nisu dosegli cilja? Svaki put nakon ovih narodnih eksplozija sliedile su nove patnje, jer sloboda se nije rađala, niti se rađa za tuđim stolom, nego na vlastitoj njivi, nagnojenoj vlastitom krvlju. Dugo je trebalo, dok je hrvatski narod postao sviestan svoje snage, dugo je trebalo, dok je uvidio, da treba povezan jednim duhom, jednakim patnjama, radostima i životnim potrebama urediti svoj zajednički dom onako, kako se to dolikuje starodrevnom narodu ove liepe naše hrvatske zemlje.

NAJSTARIJI HRVATSKI VLADARI

Banovi su u početku bili samostalni vladari poput knezova i vojvoda u ostaloj Evropi. Odkako se ban Tomislav godine 925. krunio za hrvatskog kralja, dobili su banovi u Hrvatskoj onakav položaj, kakav su kasnije imali palatini u Ugarskoj. Ban je naime mjesto kralja obavljao sudbene, upravne i vojničke poslove. Zato i jest u Hrvatskoj nastala rieč: »Kralj kraljuje, a ban vlada«.

Hrvatski banovi u Dalmatinskoj Hrvatskoj

1. Borna, vladao 819. i 820.
2. Vladislav od 820. vjerojatno do 839.
3. Mislav 839. i vjerojatno do 852.
4. Trpimir 852. i vjerojatno do 865.
5. Domagoj od 865. do 876.
6. Inoslav od 876. do 878.
7. Sedeslav od 878. do 879.
8. Branimir od 879. do 887.
9. Mutimir 892., a vjerojatno od 888. do 913.
10. Tomislav od 914. do 925. ban, a od te godine kralj.

Hrvatski banovi u Posavskoj Hrvatskoj

1. Vojnomir spominje se kao ban godine 792.
2. Ljudevit Posavski vodi borbu s Francima od 818. do 822.